
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्याालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M240 विषय धार्मिक

नाव बालबोधिनी

लेखक/लिपीकार दुर्गाराम पुरी

पृष्ठ .... काळ .... पूर्ण/~~अपूर्ण~~

श्रीगणेशाय नमः ॥ यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः ॥ तं नौमि परमात्मानं सच्चिदानंदविग्रहं ॥१॥
यदंतेवासिपंचास्यैर्निरस्ता भेदवारणाः ॥ तं प्रणौमि नृसिंहाख्यं यतींद्रं परमं गुरुं ॥२॥ ब्रह्मप्रबोधाय मंदा
नां वेदांतार्थावलंबिनी धर्मराजाध्वरींद्रेण परिभाषा वितन्यते ॥३॥ इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्वि
धपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमः पुरुषार्थः ॥ न च पुनरावर्तत इत्यादिश्रुत्या तस्य नित्यत्वावधारणात् ॥ इतरेषां
त्रयाणां प्रत्यक्षेण तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादिश्रुत्या चा
नित्यत्वावगमात् ॥ स च ब्रह्मज्ञानादिति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणं च निरूप्यते ॥ तत्र प्रमाकरणं प्रमाणं ॥ तत्र
स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वं अनधिगताबाधितार्थविषयकज्ञानत्वं ॥ स्मृतिसाधारणं त्वबाधितविषयकज्ञानत्वं ॥
निरूपस्यापि कालस्य षडिंद्रियवेद्यत्वाभ्युपगमेन धारावाहिकबुद्धेरपि पूर्वपूर्वज्ञानाविषयतत्तत्क्षणवि
शेषविषयकत्वेन न तत्राव्याप्तिः ॥ किंच सिद्धांते धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः ॥ किंतु यावद्घटस्फुरणं ता
वद्घटाकारांतःकरणवृत्तिरेकैव न तु नाना ॥ वृत्तेः स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिपर्यंतं स्थायित्वाभ्युपगमात् ॥ तथा
च तत्प्रतिफलितचैतन्यं घटादिज्ञानमपि तत्र तावत्कालीनमेकमेवेति नाव्याप्तिशंकापि ॥ ननु सिद्धांते घटा
३

देर्मिथ्यात्वेन बाधितत्वात्तज्ज्ञानं कथं प्रमाणं ॥ उच्यते । ब्रह्मसाक्षात्कारानंतरं हि घटादीनां बाधः ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मै
॥ १ ॥ वाभूत्तत्केन कं पश्येदिति श्रुतेः ॥ न तु संसारदशायां बाधः ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति श्रुतेः ॥ त
था चाबाधितपदेन संसारदशायामबाधितत्वं विवक्षितं ॥ तेन न घटादिप्रमायामव्याप्तिः ॥ तदुक्तं ॥ देहात्मप्र
त्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ॥ लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ आ आत्मनिश्चयात् ब्रह्मसाक्षा
त्कारपर्यंतमित्यर्थः ॥ लौकिकमिति घटादिज्ञानमित्यर्थः ॥ तानि च प्रमाणानि षट् ॥ प्रत्यक्षानुमानोपमानाग
मार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदात् ॥ तत्र प्रत्यक्षप्रमायाः करणं प्रत्यक्षप्रमाणं ॥ प्रत्यक्षप्रमा चात्र चैतन्यमेव ॥ यत्साक्षा
दपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ अपरोक्षादित्यस्यापरोक्षमित्यर्थः ॥ ननु चैतन्यमनादि तत्कथं चक्षुरादेस्तत्करणत्वेन प्र
माणत्वमिति उच्यते ॥ चैतन्यस्यानादित्वेपि तदभिव्यंजकांतःकरणवृत्तिरिंद्रियसंनिकर्षादिना जायत इति वृ
त्तिविशिष्टं चैतन्यमादिमदित्युच्यते ॥ ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च वृत्तौ ज्ञानत्वोपचारः ॥ तदुक्तं विवरणे ॥ अंतःकर
णवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति ॥ ननु निरवयवस्यांतःकरणस्य परिणामात्मिका वृत्तिः ॥ कथं ॥ उच्यते न तावदंतः शिव
करणं निरवयवं ॥ सादिद्रव्यत्वेन सावयवत्वात् ॥ सादित्वं च तन्मनोसृजतेत्यादिश्रुतेः ॥ वृत्तिरूपज्ञानस्य म ॥ १ ॥

नोधर्मत्वे च। कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिर्मनोधीशब्दे न वृत्तिरूप
ज्ञानाभिधानात्॥ अत एव कामादेरपि मनोधर्मत्वं॥ ननु कामादेरंतःकरणधर्मत्वे अहमिच्छामि अहं जानाम्यहं बिभेमि इत्या
द्यनुभवः आत्मधर्मत्वमवगाहमानः कथमुपपद्यते॥ उच्यते॥ अयःपिंडस्य दग्धृत्वाभावेपि दग्धृत्वाश्रयवह्नितादात्म्या
ध्यासाद्यथा यो दहतीति व्यवहारः॥ तथा सुखाद्याकारपरिणाम्यंतःकरणैक्याध्यासादहं दुःखी [redacted] स्यादि
व्यवहारः॥ नन्वंतःकरणस्येंद्रियतयातींद्रियत्वात्कथं प्रत्यक्षविषयतेति॥ उच्यते॥ न तावदंतःकरणं इंद्रियमित्यत्र मान
मस्ति॥ मनःषष्ठानींद्रियाणि इति भगवद्गीतावचनं प्रमाणमिति चेन्न॥ अनिंद्रियेणापि मनसा षट्संख्यापूरणाविरो
धात्॥ न हींद्रियगतसंख्यापूरणमिंद्रियेणैव भवतीति नियमः॥ यजमानपंचमा इडां भक्षयंतीत्यत्र ऋत्विग्गतपंचत्व
संख्याया अनृत्विजापि यजमानेन वेदानध्यापयामास महाभारतपंचमानित्यादौ वेदगतपंचत्वसंख्याया अवेदेनापि भा २५
रतेन पूरणदर्शनात्॥ इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन इत्यादिश्रुत्या मनसोनिंद्रियत्वावगमाच्च॥ न चैवं मनसोऽनिं
द्रियत्वे सुखादिप्रत्यक्षस्य साक्षात्त्वं न स्यादिंद्रियाजन्यत्वादिति वाच्यं॥ न हींद्रियजन्यत्वेन ज्ञानस्य साक्षात्त्वं॥ अनुमित्या
देरपि मनोजन्यतया साक्षात्त्वापत्तेः॥ ईश्वरज्ञानस्याजन्यस्य साक्षात्त्वानापत्तेश्च॥ सिद्धांते प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं किमि
ति चेत्॥ किं ज्ञानगतस्य प्रत्यक्षत्वस्य प्रयोजकं पृच्छसि किं वा विषयगतस्य॥ आद्ये प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचै

तन्याभेद इति ब्रूमः॥ तथाहि त्रिविधं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्यं चेति॥ तत्र घटाद्यवच्छिन्नं चैतन्यं विषयचै
तन्यं॥ अंतःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यं॥ अंतःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यं॥ तत्र यथा॥ तडागोदकं छिद्रा
न्निर्गत्य कूल्यात्मना केदारान्प्रविश्य तद्वारा चतुःकोणत्वाद्याकारं भवति॥ तथा तैजसमंतःकरणं चक्षुरादिद्वारा घटादिविष
यदेशं गत्वा घटादिविषयाद्याकारेण परिणमते॥ स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते॥ अनुमित्यादिस्थले तु नांतःकरणस्य व
ह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसंनिकर्षात्॥ तथा चायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्र देशे
समवधानात्तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यंतःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजन
कत्वात्॥ अत एव मठांतर्वर्त्ति घटावच्छिन्नाकाशो न मठावच्छिन्नाकाशाद्भिद्यते॥ तथा चायं घट इति प्रत्यक्षस्थले घटाका
रवृत्तेर्घटसंयोगितया घटावच्छिन्नचैतन्यात्तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याभिन्नतया तत्र घटज्ञानस्य घटांशे प्रत्यक्षत्वं॥ सुख
दुखावच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य च नियमेनैकदेशस्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वान्नियमेनाहं सुखीत्यादिज्ञा
नस्य प्रत्यक्षत्वं॥ नन्वेवं स्ववृत्तिसुखादिस्मरणस्यापि सुखाद्यंशे प्रत्यक्षतापत्तिरिति चेन्न॥ तत्र स्मर्यमाणसुखस्यातीत
त्वेन स्मृतिरूपांतःकरणवृत्तेर्वर्त्तमानतया उपाध्योर्भिन्नकालीनतया तत्तदवच्छिन्नचैतन्ययोर्भेदात्॥ उपाध्योरेकदेशस्थ शिव.
त्वे सत्येककालीनत्वस्यैवोपधेयाभेदप्रयोजकत्वात्॥ यदि चैकदेशस्थत्वमात्रमुपधेयाभेदप्रयोजकं तदाहं पूर्वं सुखीत्या ॥२॥

विषय

दिस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्त्तमानत्वं विशेषणं देयं ॥ नन्वेवमपि स्वकीयधर्माधर्मौ [illegible] वर्त्तमानौ तद्द्वारा शब्दादिना ज्ञायेते तदा तादृ
शज्ञानदशायामतिव्याप्तिः ॥ तत्र धर्माद्यवच्छिन्न तदुपवच्छिन्नचैतन्ययोरैकत्वादिति चेन्न ॥ योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् ॥ अंतः
करणधर्मत्वाविशेषेपि किंचिद्योग्यं किंचिदयोग्यमित्यत्र फलबलकल्प्यः स्वभाव एव शरणं ॥ अन्यथा न्यायमतेप्यात्मधर्मत्वाविशेषात्सु
खादिवद्धर्मादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिर्दुर्वारैव ॥ नन्वेवमपि वर्त्तमानतादशायां [illegible] सुखीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षताप त्वं
त्तिः स्यादिति वाच्यं ॥ इष्टत्वात् ॥ दशमस्त्वमसीत्यादौ संन्निकृष्टविषये शब्दादप्यपरोक्षज्ञानाभ्युपगमात् ॥ अत एव पर्वतो वह्नि
मानित्यादिज्ञानमपि वह्न्यंशे परोक्षं पर्वतांशे अपरोक्षं ॥ पर्वताद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य बहिर्निःसृतांतःकरणवृत्त्यवच्छिन्न
चैतन्याभेदात् ॥ वह्न्यंशे त्वं[illegible]तःकरणवृत्तिनिर्गमनाभावेन वह्न्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमाणचैतन्यस्य च परस्पराभे
दात् ॥ तथा चानुभवः पर्वतं पश्यामि वह्निमनुमिनोमीति ॥ न्यायमते पर्वतमनुमिनोमीति अनुव्यवसायापत्तिः ॥ असं
न्निकृष्टपक्षकानुमितौ तु सर्वांशेपि ज्ञानं परोक्षं ॥ सुरभि चंदनमित्यादिज्ञानमपि चंदनखंडांशे अपरोक्षं । सौरभांशे परो
क्षं ॥ सौरभस्य चक्षुरिंद्रियायोग्यतया योग्यत्वघटितस्य निरुक्तलक्षणस्याभावात् ॥ न चैवं एकत्र ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्व
योरभ्युपगमे तयोर्जातित्वं न स्यादिति वाच्यं ॥ इष्टत्वात् ॥ जातित्वोपाधित्वपरिभाषायाः सकलप्रमाणगौरवतया ऽप्रामा
णिकत्वात् ॥ घटोयमित्यादिप्रत्यक्षं हि घटत्वादिसद्भावे मानं न तु तस्य जातित्वेपि ॥ जातित्वरूपसाध्याप्रसिद्धौ तत्सा

वेदांतपरिभाषा ध्यकानुमानस्यानवकाशात्॥ समवायासिद्ध्या ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपंचस्यानित्यतयानित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वघटितजातित्वस्य
घटत्वादावसिद्धेश्च॥ एवमेवोपाधित्वं निरसनीयं॥ पर्वतो वह्निमानित्यादौ च पर्वतांशे वन्ह्यंशे चांतःकरणवृत्तिभेदांगीकारेण त
३ न द्धेत्ववच्छेदकभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोरेकत्र चैतन्ये वृत्तौ न विरोधः॥ तथा च तत्तदिंद्रिययोग्यवर्त्तमानविषयावछिन्नचैतन्या
भिन्नत्वं तत्तदाकारवृत्त्यवछिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वं॥ घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रभिन्नत्वं॥ ननु घटादेः अंतःक कथं
रणावछिन्नचैतन्याभेदः अहमिमं पश्यामि इति भेदानुभवविरोधादिति चेत्॥ उच्यते॥ प्रमात्रभेदो नाम न तावदैक्यं॥ किंतु
प्रमातृसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः॥ तथाहि॥ घटादेः स्वावछिन्नचैतन्येऽध्यस्ततया विषयचैतन्यसत्तैव घटादिसत्ता
अधिष्ठानसत्तातिरिक्ता[illegible]याः आरोपितसत्तायाः अनंगीकारात्॥ विषयचैतन्यं च पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमातृचैतन्यमेवे
ति॥ प्रमातृचैतन्यस्य घटाधिष्ठानतया प्रमातृसत्तैव घटादिसत्ता नान्येति सिद्धं घटादेरपरोक्षत्वं॥ अनुमित्यादिस्थले
तःकरणस्य वन्ह्यादिदेशनिर्गमनाभावेन वन्ह्यवछिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्यानात्मकतया वन्ह्यादिसत्ता प्रमातृसत्ता
तो भिन्नेति नातिव्याप्तिः॥ नन्वेवमपि धर्माधर्मादिगोचरानुमित्यादिस्थले धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिः॥ धर्मावछिन्न घ
चैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नतया धर्मादिसत्तायाः प्रमातृसत्तानतिरेकादिति चेन्न॥ योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् शिव.
।३।।

नन्वेवमपि रूपी घट इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरिमाणादेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः॥ रूपाद्यवछिन्नचैतन्यस्य परिमाणावछिन्नचैत
न्यस्य चैकतया रूपावछिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभेदेन परिमाणावछिन्नचैतन्यस्यापि प्रमातृभिन्नतया परिमाणस
त्तायां रूपप्रमातृसत्तातिरिक्तत्वाभावादिति चेन्न॥ तत्तदाकारवृत्त्युपहितत्वस्यापि प्रमातृविशेषणत्वात् रूपाकारवृत्तिदशायां
परिमाणाकारवृत्त्यभावेन परिमाणाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वाभावेनातिव्याप्त्यभावात्॥ नन्वेवं वृत्ता
वव्याप्तिः॥ अनवस्थाभिया वृत्तिगोचरवृत्त्यनंगीकारात् तत्र स्वाकारवृत्त्युपहितघटितोक्तलक्षणाभावादिति चेन्न॥ अनवस्था
भिया वृत्तेर्वृत्त्यंतराविषयत्वेपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन स्वविषयवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वस्य तत्रापि
भावात्॥ एवं चांतःकरणतद्धर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे केवलसाक्षिविषयत्वेपि तत्तदाकारवृत्त्यभ्युपगमेनोक्त
लक्षणस्य तत्रापि सत्त्वान्नाव्याप्तिः॥ न चांतःकरणतद्धर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे केवलसाक्षिविषयत्वाभ्युपग
मविरोध इति वाच्यं॥ नहि वृत्तिं विना साक्षिविषयत्वं केवलसाक्षिविषयत्वं किंतु इंद्रियानुमानादिप्रमाणव्यापारं
तरेण साक्षिविषयत्वं॥ अत एवाहंकारटीकायामहमाकारांतःकरणवृत्तिरंगीकृता॥ अत एव च प्रातिभासिकरजत
स्थले रजताकाराविद्यावृत्तिः सांप्रदायिकैरंगीकृता॥ तथा चांतःकरणतद्धर्मादिषु केवलसाक्षिवेद्येषु वृत्त्युपहितत्व
घटितलक्षणस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिः॥ तदयं निष्कृष्टोर्थः॥ स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वे स

तियोग्यत्वंविषयस्यप्रत्यक्षत्वं॥तत्रसंयोगसंयुक्ततादात्म्यादीनांसन्निकर्षादीनांचैतन्याभिव्यंजकवृत्तिजननेविनियोगः॥॥
साचवृत्तिश्चतुर्विधा॥संशयोनिश्चयोगर्वःस्मरणमिति॥एवंविधवृत्तिभेदेनएकमप्यंतःकरणंमनइतिबुद्धिरितिअहं
कारइतिचित्तमितिचाख्यायतेतदुक्तं॥मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तंकरणमांतरं॥संशयोनिश्चयोगर्वःस्मरणंविषया
इमे॥तच्चप्रत्यक्षंद्विविधं॥सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात्॥तत्रसविकल्पकंवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानंयथाघटमहं
जानामीत्यादिज्ञानं॥निर्विकल्पकज्ञानंतुसंसर्गानवगाहिज्ञानं॥यथासोयंदेवदत्तःतत्त्वमसीत्यादिवाक्यज
न्यज्ञानं॥ननुशाब्दमिदंज्ञानंनप्रत्यक्षं॥इंद्रियाजन्यत्वादितिचेन्न॥नहींद्रियजन्यत्वंप्रत्यक्षत्वेतंत्रंदूषितत्वात्॥
किंतुयोग्यवर्त्तमानविषयेसतिविषयचैतन्याभिन्नत्वमुक्तं॥तथासोयंदेवदत्तइतिवाक्यजन्यज्ञानस्यसन्निकृष्टविषयत
याबहिर्निस्सृतांतःकरणवृत्त्यभ्युपगमेनदेवदत्तावच्छिन्नचैतन्यस्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याभेदेनप्रत्यक्षत्वं॥एवंतत्
त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापितत्रप्रमातुरेवविषयतयातदुभयाभेदसत्वात्॥ननुवाक्यजन्यज्ञानस्यपदार्थसं
सर्गावगाहितयाकथंनिर्विकल्पकत्वं॥उच्यते॥वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वेहिनपदार्थसंसर्गत्वंतंत्रं॥अनभिमतसं शिव ४
सर्गस्यापिवाक्यजन्यज्ञानविषयतापत्तेः॥किंतुतात्पर्यविषयत्वं॥सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्युपक्रम्यतत्सत्यंसआ

त्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारेण विशुद्धे ब्रह्मणि वेदानां तात्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्यविषयसंसर्गमवबोधयेत्॥ इदमेव
तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखंडार्थत्वं संसर्गानवगाहियथार्थज्ञानजनकत्वमिति॥ तदुक्तं॥ संसर्गासंगिसम्यग्धीहेतुता या गिरा
यं: मितं॥ उक्ताखंडार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता॥ प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वं वाखंडार्थत्वमिति चतुर्थपादार्थः॥ तत्त्वंपदलक्ष्यं पुन
र्द्विविधं॥ जीवसाक्षी॥ ईश्वरसाक्षी चेति॥ तत्र जीवो नामांतःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं तत्साक्षी तु अंतःकरणोपहितचैतन्यं॥
अंतःकरणस्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः॥ विशेषणं च कार्यान्वयि॥ उपाधिश्चाकार्यानन्वयि व्यावर्तकोवर्तमा
नश्च॥ रूपविशिष्टः पटोऽनित्य इत्यत्र रूपं विशेषणं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रमित्यत्र कर्णशष्कुली उपाधिः॥ अयमेवोपा
धिर्नैयायिकैः परिचायक इत्युच्यते॥ प्रकृते चांतःकरणस्य जडतया विषयभासकत्वायोगेन विषयभासकचैतन्योपाधि
त्वं॥ अयं च जीवसाक्षिप[redacted]त्यात्मं[redacted] नाना एकत्वे चैकावगते मैत्रस्यापि अनुसंधानप्रसंगः॥ ईश्वरसाक्षी तु मायोपहितं
चैतन्यं॥ तच्चैकं तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात्॥ इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादिश्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनं॥
मायागतशक्तिविशेषाभिप्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणाभिप्रायतया चोपपद्यते॥ मायां तु प्रकृतिं विद्या
न्मायिनं तु महेश्वरं॥ तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते॥ योगी मायाममेमाय तस्मै विद्यात्मने नमः॥ अजामे
कां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजां जनयंतीं सरूपां॥ अजो ह्येको जुषमाणः इत्यादिश्रुतिषु एकवचनबलेन लाघवानुग

हीतेन मायायाः एकत्वं निश्चीयते॥ ततश्च तदुपहितचैतन्यं ईश्वरसाक्षि॥ तच्चानादि तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात्॥ मायावच्छिन्नं चैतन्यं परमे
श्वरः॥ मायाया विशेषणत्वे ईश्वरत्वं उपाधित्वे साक्षित्वमिति ईश्वरसाक्षित्वयोर्भेदः॥ न तु धर्मिणोरीश्वरतत्साक्षिणोः॥ स च परमेश्वर
एकोपि स्वोपाधिभूतमायानिष्ठसत्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वर इत्यादिवाच्यतां लभते॥ नन्वीश्वरसाक्षिणोरनादित्वे
तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिसृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्यागंतुकमीक्षणमुच्यमानं कथमुपपद्यते॥ उच्यते यथा विषयेंद्रियसं
न्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यंतःकरणवृत्तिभेदा जायंते तथा सृज्यमानप्राणिकर्मवशेन परमेश्वरोपाधिभूतमायायां वृत्ति
विशेषाः इदमिदानीं स्रष्टव्यं इदमिदानीं पालयितव्यं इदमिदानीं संहर्तव्यं इत्याद्याकारा जायंते॥ तासां वृत्तीनां सादित्वात्तत्प्रतिबिं
बितचैतन्यमपि सादीत्युच्यते॥ एवं साक्षिद्वैविध्येन प्रत्यक्षज्ञानं द्विविधं॥ प्रत्यक्षँ च ज्ञेयगतं ज्ञप्तिगतं च निरूपितं॥ तत्र ज्ञप्ति त्वं
गतप्रत्यक्षस्य सामान्यलक्षणं चित्त्वमेव पूर्वोक्तवह्निमानित्यादावपि वह्न्याद्याकारवृत्त्युपहितचैतन्यस्य स्वांशे स्वप्रकाशतया प्र
त्यक्षत्वात्॥ न तु तद्विषयांशे प्रत्यक्षत्वं तु पूर्वोक्तमेव॥ तस्य भ्रांतिरूपप्रत्यक्षे नातिव्याप्तिः॥ भ्रमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्वसामान्यनि
र्वचनेन तस्यापि लक्ष्यत्वात्॥ यदा प्रत्यक्षप्रमाया एव लक्षणं वक्तव्यं तदा पूर्वोक्तलक्षणेऽबाधितत्वं विषयविशेषणं देयं॥ शुक्ति
रूप्यादिभ्रमस्य संसारकालीनबाधविषयप्रातिभासिकरजतादिविषयकत्वात्॥ ननु विसंवादिप्रवृत्त्या भ्रांतिज्ञानविषयसि
द्धावपि तस्य प्रातिभासिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयकत्वे न प्रमाणं॥ देशांतरीयरजतस्य[illegible]सस्यैव तद्विषयत्वसंभवादि शि व.
ति चेन्न॥ तस्यासन्निकृष्टतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगात्॥ न च ज्ञानं तत्र प्रत्यासत्तिः॥ ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे तत एव वह्न्यादेः प्रत्यक्ष ॥५॥

सत्यापत्तौअनुमानाद्युछेदापत्ते॥ननुरजतोत्पादकानांरजतावयवादीनामभावेशुक्तौकथंतवापिमतेरजतमुत्पद्यतेइतिचेत्॥उच्यते।
नहिलोकसिद्धसामग्रीप्रातिभासिकरजतोत्पादिकाकिंतुविलक्षणैव॥तथाहिकाचादिदूषितलोचनस्यपुरोवर्त्तिद्रव्यसंयोगादिदमा
काराचाकचिक्याकाराचकाचिदंतःकरणवृत्तिरुदेति॥तस्यांचवृत्तौइदमंशावछिन्नंचैतन्यंप्रतिबिंबते।तत्रपूर्वोक्तरीत्यावृत्तेर्नि
र्गमनेनेदमवछिन्नचैतन्यंवृत्त्यवछिन्नंचैतन्यंप्रमातृचैतन्यंचाभिन्नंभवति॥ततश्चप्रमातृचैतन्याभिन्नविषयचैतन्यनिष्ठाशुक्तित्व
प्रकारिकाऽविद्याचाकचिक्यादिसादृश्यसंदर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्काररसचिवाकाचादिदोषसमवहितारजतरूपार्थाकारेणरजत
ज्ञानाभासाकारेणचपरिणमते॥परिणामोनामउपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः॥विवर्त्तोनामोपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः॥
प्रातिभासिकरजतंचाविद्यापेक्षयापरिणामः॥चैतन्यापेक्षयाचविवर्त्तइत्युच्यते॥अविद्यापरिणामरूपंचतद्रजतमविद्याधिष्ठा
नेइदमवछिन्नचैतन्येवर्त्तते॥अस्मन्मतेसर्वस्यापिकार्यस्यस्वोपादानाविद्याधिष्ठानाश्रितत्वनियमात्॥ननुचैतन्यनिष्ठरजत
निष्ठस्यकथमिदंरजतमितिपुरोवर्त्तिनातादात्म्यं॥उच्यतेयथान्यायमतेआत्मनिष्ठस्यसुखादेःशरीरनिष्ठत्वेनोपलंभः॥शरीर
स्यसुखाद्यधिकरणत्वावछेदकत्वात्॥तथाचैतन्यमात्रस्यरजतंप्रत्यधिष्ठानतयाइदमवछिन्नचैतन्यस्यतदधिष्ठानत्वेनेदम
वछेदकतयारजतस्यपुरोवर्त्तिसंसर्गप्रत्ययउपपद्यते॥तस्यचविषयचैतन्यस्यतदंतःकरणोपहितचैतन्याभिन्नतयाविष
यचैतन्येऽस्तमपिरजतंसाक्षिण्यस्तंकेवलंसाक्षिवेद्यंसुखादिवदनन्यवेद्यमित्युच्यते॥ननुसाक्षिण्यध्यस्तत्वेअहंरजतंभातिअ

हं रजतं जानामीति प्रत्ययः स्यात्॥ अहं सुखीति वदतीति चेन्न॥ नहि सुखादीनामंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वमयुक्तं अहं सुखीति ज्ञा
नं च सुखादीनां घटादिवच्छुद्धचैतन्य एवाध्यासात्॥ किंतु यस्य यदाकारानुभवसंस्कारसहकृताविद्याकार्यत्वं तस्य तदाकारानुभवविष
यत्वमित्येवानुगतं नियामकं॥ तथा चेदमाकारानुभवसंस्कारसहकृताविद्याकार्यत्वात् घटादेरिदमाकारानुभवविषयत्वं॥ अहमा
कारानुभवाहितसंस्कारसहकृताविद्याकार्यत्वादंतःकरणादेरहमनुभवविषयत्वं॥ शरीरेंद्रियादेरुभयविधानुभवसंस्कारसहितावि
द्याकार्यत्वादुभयविधानुभवविषयत्वं॥ तथा चोभयविधानुभवः॥ इदं शरीरं अहं मनुष्यः अहं ब्राह्मणः इदं चक्षुः अहं काणः इदं
श्रोत्रं अहं बधिर इति॥ प्रकृते च प्रातिभासिकरजतस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नेदमवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याकार्यत्वेपीदं रजतमि
ति सत्यस्थलीयेदमंशाकारानुभवाहितसंस्कारजन्यत्वादिदमाकारानुभवविषयता न त्वहं रजतमिति अहंकारानुभवविष
यतेत्यनुसंधेयं॥ नन्वेवमपि मिथ्यारजतस्य साक्षात्साक्षिसंबंधितया भानसंभवे रजतगोचरज्ञानाभासरूपायाः अविद्या
वृत्तेः किमर्थमिति चेत्॥ उच्यते॥ स्वगोचरवृत्त्युपहितचैतन्याभिन्नसत्ताकत्वाभावस्य विषयापरोक्ष्ये तया रजतस्यापरोक्ष्यत्वे
सिद्धे अभ्युपगमः ॥ तदभ्युपगमात्॥ ननु इदं वृत्तेरजताकारवृत्तेश्च प्रत्येकमेकैकविषयत्वे गुरुरूपमत्वद्धि ज्ञाना
नभ्युपगमे कुतो भ्रमज्ञानसिद्धिरिति चेन्न॥ वृत्तिद्वयप्रतिबिंबितचैतन्यस्यैकस्य सत्यमिथ्यावस्तुतादात्म्यावगाहित्वे ॥६॥

नभ्रमत्वस्वीकारात् ॥ अतएव साक्षिज्ञानस्य सत्त्वासत्त्वविषयतया प्रामाण्यानियमात् ॥ अप्रामाण्योक्तिः सांप्रदायिकानां
ध्या२ ननु सिद्धांते देशांतरीयरजतमप्यविद्याकार्यमस्तु चेति ॥ कथं शुक्तिरूप्यस्य ततो वैलक्षण्यं इति चेन्न ॥ त्वन्मते सत्त्वावि
शेषेपि केषांचित् क्षणिकत्वं केषांचित्स्थायित्वं इत्यत्र यदेव नियामकं ॥ तदेव स्वभावविशेषादिकं ममापि ॥ यद्वा घटाद्यध्या
सस्य विद्येव दोषत्वेनापि हेतुः ॥ शुक्तिरूप्याध्यासे काचादयो दोषाः तथा चागंतुकदोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकं ॥
अतएव स्वप्नोपलब्धरथादीनामागंतुकनिद्रादिदोषजन्यत्वात् प्रातिभासिकत्वं ॥ ननु स्वप्नस्थले पूर्वानुभूतरथा
देः स्मरणमात्रेण व्यवहारोपपत्तौ न रथादिसृष्टिकल्पनम् गौरवादिति चेन्न ॥ रथादेः स्मृतिमात्राभ्युपगमे रथं पश्या
मि स्वप्ने रथमद्राक्षं इत्याद्यनुभवविरोधापत्तेः ॥ अथ न रथा न रथयोगा न पंथः सृजते इति श्रुत्या स्वप्ने रथादिसृष्टिप्रति
पादकश्रुतिविरोधापत्तेश्च ॥ तस्माच्छुक्तिरूप्यवत्स्वप्नोपलब्धरथादयोपि प्रातिभासिकाः यावत्प्रतिभास
मवतिष्ठंते ॥ ननु स्वप्नरथाद्यधिष्ठानं न तयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यापि तदाऽसन्निकृष्टतयानिर्वचनीय
प्रातिभासिके दृष्टोऽभ्युपगंतव्यः ॥ तथा चाध्यासः कुत्रेति चेन्न ॥ चैतन्यस्य स्वयंप्रकाशस्य रथाद्यधिष्ठानत्वा

त्॥ प्रतीयमानरथादिरस्तीत्येव प्रतीयते॥ इति सद्रूपेण प्रकाशमानचैतन्यमेवाधिष्ठानं देशविशेषोपि चिदध्यस्तः प्रा
प्रातिभासिकः॥ रथादाविंद्रियग्राह्यत्वमपि प्रातिभासिकं तदा सर्वेंद्रियाणामुपरमात्॥ अहं गज इत्यादिप्रतीत्यापाद
नं तु पूर्ववन्निरसनीयं॥ स्वप्नगजादयः साक्षान्मायापरिणामा इति केचित्॥ अंतःकरण॰द्वारा
तत्परिणामा इत्यन्ये॥ ननु गजादेः शुद्धचैतन्याध्यस्तत्वे इदानीं तत्साक्षात्काराभावेन जागर
णेपि स्वप्नोपलब्धगजादयोनुवर्त्तेरन्॥ उच्यते कार्यविनाशो हि द्विविधः॥ कश्चिदुपादानेन
सह कश्चित्तु विद्यमान एवोपादाने॥ आद्यो बाधः॥ द्वितीयस्तु निवृत्तिः॥ आद्यस्य कारणं
अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारः॥ तेन विनोपादानभूताया अविद्याया अनिवृत्तेः॥ तदिह ब्रह्म
साक्षात्काराभावात्स्वप्नप्रपंचो माबाधिष्ट मुसलप्रहारेण घटादेरिव विरोधिप्रत्ययांत
रोदयेन स्वजनकीभूतनिद्रादिदोषनाशेन वा गजादेर्निवृत्तौ को विरोधः एवं च शुक्तिरूप
त् स्य शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठमूलाविद्याकार्यपक्षे शुक्तिरिति ज्ञानेन नैसहरजतस्य बा ॥७॥
त्व द्वितीयस्य तु विरोधिवृत्त्युदयः ४ तद्ज्ञानेन

त्वे

धः॥ मूलाविद्याकार्यपक्षे मूलाविद्यायाः ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यतया शुक्तितत्त्वज्ञाननिवर्त्यतया रजतस्य त

त्र शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिमात्रं मुसलप्रहारेण घटस्येव॥ ननु शुक्तौ रजतस्य प्रतिभाससमये सत्त्वाभ्युपगमे इदं न रजतमि

ति त्रैकालिकनिषेधज्ञानं न स्यात्॥ किं त्विदानीमिदं न रजतमिदानीं न घटःऽइत्यामइतिवदिति चेन्न॥ न हि तत्र रजतत्वा

वच्छिन्नप्रतियोगिकाभावो निषेधधीविषयः॥ किं तु लौकिकपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रातिभासिकरजतप्रतियोगिकः व्य

धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमात्॥ ननु प्रातिभासिके रजते पारमार्थिकत्वमवगतं न वा। अनव

गते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानाद्भावप्रत्यक्षानुपपत्तिः॥ अवगतेऽपि अपरोक्षावभासस्य तत्कालीनविष

यसत्तानियतत्वात्॥ रजते पारमार्थिकत्वमप्यनिर्वचनीयं रजतवदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्त्वेन तदव

च्छिन्नाभावस्तत्र कथं वर्त्तेत इतिऽचेन्न॥ पारमार्थिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रतिभाससंभवे न रजैंनिष्ठ

पारमार्थिकत्वोत्पत्तेरनभ्युपगमात्॥ यत्रारोप्यमसंन्निकृष्टं तत्रैव प्रातिभासिकवस्तूत्पत्तेरंगीकारात्॥ त अत

एवेंद्रियसंनिकृष्टजपाकुसुमगतलोहित्यस्य स्फटिके भानसंभवान्न स्फटिकेऽनिर्वचनीयलोहित्योत्पत्तिः

न च्चैवं यत्र जपाकुसुमं द्रव्यांतरव्यवधानादसंन्निकृष्टं तत्र लौहित्यप्रतीत्या प्रातिभासिकं लोहित्यं स्वीक्रीते

वेदांतपरिभाषा

९

इति चेन्न ॥ इष्टत्वात् ॥ एवं प्रत्यक्षप्रमांतरेष्वपि प्रत्यक्षसामान्यलक्षणानुगमो यथार्थप्रत्यक्षलक्षणासंभवो द्रष्टव्यः ॥ उक्तप्र
त्यक्षं प्रकारांतरेण द्विविधं ॥ इंद्रियजन्यं इंद्रियाजन्यं चेति तत्रेंद्रियाजन्यं सुखादिप्रत्यक्षं मनस इंद्रियत्वस्य निराक
रणात् ॥ इंद्रियाणि पंच ॥ घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वगात्मकानि ॥ सर्वाणि चेंद्रियाणि स्वस्वविषयसंयुक्तान्येव प्रत्यक्ष
ज्ञानं जनयंति ॥ तत्र घ्राणरसनत्वगींद्रियाणि स्वस्थानस्थितान्येव गंधरसस्पर्शोपलंभान् जनयंति ॥ चक्षुःश्रोत्रे
तु स्वत एव विषयदेशं गत्वा स्वस्वविषयं गृह्णीतः ॥ श्रोत्रस्यापि चक्षुरादिवत्परिछिन्नतया भेरीदेशागमनसंभवात् ॥
अत एवानुभवोपि भेरीशब्दो मया श्रुत इति वीचीतरंगन्यायेन कर्णशष्कुलीप्रदेशे अनंतशब्दोत्पत्तिकल्पनागौर
वं ॥ भेरीशब्दो मया श्रुत इति शब्दस्य प्रत्ययस्य भ्रमत्वकल्पनागौरवं स्यात् ॥ तदेवं व्याख्यातं प्रत्यक्षं ॥ ॥ अनुमा
नं निरूप्यते ॥ अनुमितिकरणमनुमानं ॥ अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या ॥ व्याप्तिज्ञानानुव्यव
सायादेस्तत्त्वेन जन्यत्वाभावात् नानुमितित्वं ॥ अनुमितिकरणं च व्याप्तिज्ञानं तत्संस्कारोवांतरव्यापारः ॥ न तु
तृतीयलिंगपरामर्शोनुमितौ करणं तस्यानुमितिहेतुत्वासिध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् ॥ न च संस्कारज
न्यत्वेनानुमितेः स्मृतित्वापत्तिः ॥ स्मृतिप्रागभावजन्यत्वस्य संस्कारमात्रजन्यत्वस्य वा स्मृतित्वप्रयोजकतया सं
स्कारध्वंससाधारणसंस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् ॥ न च यत्र व्याप्तिस्मरणादनुमितिस्तत्र कथं संस्कारो ८

हेतुरितिवाच्यं॥ व्याप्तिस्मृतिस्थलेपि तत्संस्कारस्यैवानुमितिहेतुत्वात्॥ नहिस्मृतेः संस्कारनाशकत्वनियमः॥ स्मृतिधारादर्शनात्॥ न
चानुद्बुद्धसंस्कारादप्यनुमित्यापत्तिः॥ तदुद्बोधस्यापिसहकारित्वात्॥ एवं चायंधूमवानितिपक्षधर्मताज्ञाने धूमोवह्निव्याप्य इत्य
नुभवाहितसंस्कारोद्बोधे चसतिवह्निमानित्यनुमितिर्भवतीति॥ नतु मध्ये व्याप्तिस्मरणं तज्जन्यं वह्निव्याप्यधूमवायनयमि
त्यादिविषयविशिष्टज्ञानं वाहेतुत्वेनकल्पनीयं॥ गौरवान्मानाभावाच्च॥ तत्र व्याप्तिज्ञानं वह्निविषयकत्वांशएवकरणं॥ ननु पर्व
तविषयकत्वांश इतिपर्वतोवह्निमानितिज्ञानस्य वह्न्यंश एवानुमितित्वंनपर्वतांशे तदंशेप्रत्यक्षत्वस्योपपादितत्वात्॥ व्याप्तिश्च
अशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा॥ साचव्यभिचारादर्शने सति सहचारदर्शने नगृह्यते॥ तच्चसहचार
दर्शनं भूयोदर्शनं सकृद्दर्शनं चेति विशेषोनादरणीयः॥ सहचारदर्शनत्वस्यैव प्रयोजकत्वात्॥ तच्चानुमानमन्वयिरूपमेक
मेव नतु केवलान्वयि सर्वस्यापिधर्मस्यास्मन्मते ब्रह्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेनात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेव
लान्वयित्वस्याप्रसिद्धेः॥ नाप्यनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं॥ साध्याभावे साधनाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्या
नुमितौ अनुपयोगात्॥ कथं तर्हि धूमादौ अन्वयव्याप्तिमविदुषोपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितिः॥ अर्थापत्तिप्रमाणा
दिति वक्ष्यामः॥ अतएवानुमानस्य नान्वयव्यतिरेकरूपत्वं॥ व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्॥ तच्चानुमानं

स्वार्थपरार्थानुमानेन द्विविधं ॥ तत्र स्वार्थं तूक्तमेव ॥ परार्थं तु न्यायसाध्यं ॥ न्यायो नामावयवसमुदायः ॥ अवयवाश्च त्रयए
व ॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाः ॥ उदाहरणोपनयनिगमनरूपा वा न तु पंचावयवरूपाः ॥ उदाहरणान्तं त्रयेणैव व्याप्तिपक्ष
धर्मयोरुपदर्शनसंभवेनाधिकावयवद्वयस्य व्यर्थत्वात् ॥ एवमनुमाने निरूपिते तस्माद्ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपंचस्य
मिथ्यात्वसिद्धिः ॥ तथाहि ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या ॥ ब्रह्मभिन्नत्वात् यदेवं तदेवं ॥ यथा शुक्तिरूप्यं ॥ न च दृष्टांतासिद्धिः ॥
तस्य साधितत्वात् ॥ न चाप्रयोजकं शुक्तिरूप्यरज्जुसर्पादीनां मिथ्यात्वे ब्रह्मभिन्नत्वस्यैव लाघवेन प्रयोजकत्वात् ॥ मि
थ्यात्वं च स्वाश्रयत्वेनाभिमतयावन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं ॥ अभिमतपदमसंभववारणाय ॥ यावत्पदमर्थांत
रवारणाय ॥ तदुक्तं सर्वेषामपि भावानां स्वाश्रयत्वेन संमते ॥ प्रतियोगित्वमत्यंताभावं प्रति मृषात्मतेति ॥ यद्वाऽ
यं पटः एतत्तंतुनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगी ॥ पटत्वात् पटांतरवदित्यनुमानं मिथ्यात्वे प्रयोजकं ॥ तदुक्तं अंशिनः
स्वांशगात्यंताभावस्य प्रतियोगिता ॥ अंशित्वादितरांशीवदिगेवं सेव गुणादिषु इति ॥ न च घटादेर्मिथ्यात्वे सन् घ
ट इति प्रत्यक्षेण बाधः ॥ अधिष्ठानब्रह्मसत्तायास्तत्र विषयतया घटादेः सत्त्वप्रतीतिसिद्धेः ॥ न च नीरूपस्य द्रव्यस्य चं
क्षुराद्ययोग्यत्वमिति नियमः ॥ मन्मते ब्रह्मणो द्रव्यत्वासिद्धेः ॥ गुणाश्रयत्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यत्वमित्य

शिव
५९ ॥

न च नीरूपस्य ब्रह्मणः रूपं चाक्षुषादेर्न विषयतेति वाच्यं । नीरूपस्यापि रूपादेः प्रत्यक्षविषयत्वात्

भिमतं॥ नहिनिर्गुणस्य ब्रह्मणो गुणाश्रयतानापि समवायिकारणतासमवाया सिद्धेः॥ अस्तु वा द्रव्यत्वं ब्रह्मणः॥ तथापि निरूपस्य काल
स्येव चाक्षुषादिज्ञानविषयत्वेनाविरोधः॥ यद्वा त्रिविधं सत्वं॥ पारमार्थिकं व्यावहारिकं प्रातिभासिकं चेति॥ तत्र पारमार्थिकं सत्वं ब्र
ह्मणः॥ व्यावहारिकमाकाशादेः॥ प्रातिभासिकं सत्वं रजतादेः॥ तथा च घटः सन्निति प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्वविषयत्वेन प्रा
माण्यं॥ अस्मिन्पक्षे च घटादे ब्रह्मणि निषेधो न स्वरूपेण किंतु पारमार्थिकत्वेनैवेति न विरोधः॥ अस्मिन्पक्षे च मिथ्यात्वलक्ष
णे पारमार्थिकत्वावछिन्नप्रतियोगिकत्वमत्यंताभावविशेषणं द्रष्टव्यं॥ तस्मादुपपन्नं मिथ्यात्वानुमानं॥ ॥अथोपमानं निरू
प्यते॥ ॥सादृश्यप्रमाकरणमुपमानं॥ तथाहि नगरेषु दृष्टगोपिंडस्य पुरुषस्य वनं गतस्य गवयेंद्रियसंन्निकर्षे सति भवति प्र
तीतिरयं पिंडो गोसदृश इति॥ तदनंतरं भवति निश्चयः॥ अनेन सदृशी मदीया गौरिति॥ तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां गवयनिष्ठगोसादृ
श्यज्ञानं करणं॥ गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलं॥ न चेदं प्रत्यक्षेण संभवति॥ गोपिंडस्य तदिंद्रियासंन्निकर्षात्॥ नाप्यनुमानेन
गवयनिष्ठगोसादृश्यस्यातल्लिंगत्वात्॥ नापि मदीया गौरेतद्गवयसदृशी एतन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वात्॥ यो यद्गतसादृ
श्यप्रतियोगी स तत्सदृशः॥ यथा मैत्रनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी चैत्रः मैत्रसदृशः॥ इत्यनुमानात्तत्संभवदिति वाच्यं॥ एवं वि

वेदांतपरिभाषा। धानुमानानवतारेप्यनेनसदृशी मदीया गौरिति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादुपमिनोमि इत्यनुव्यवसायाच्च॥ तस्मादुपमानं॰
मानांतरं॥ ॥अथागमो निरूप्यते यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गो मानांतरेण न बाध्यते तद्वाक्यं प्रमाणं॥ वाक्य
३० जन्ये च ज्ञाने आकांक्षायोग्यतासत्तयस्तात्पर्यज्ञानं चेति चत्वारि कारणानि॥ पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयो-
ग्यत्वमाकांक्षा॥ क्रियाश्रवणे कारकस्य तस्य च श्रवणे क्रियायाः करणश्रवणे इतिकर्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वा-
दजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात् योग्यत्वमुपात्तं॥ तदवछेदकं च क्रियात्वकारकत्वादिकमिति नाव्याप्तिः॥ अभेदा-
न्वये समानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं तदवछेदकमिति तत्त्वमसीत्यादिवाक्येषु नाव्याप्तिः॥ एतादृशाभिप्रायेणैव ब-
लाबलाधिकरणे सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वैश्वदेवयागस्यामिक्षान्वितत्वेन न वाजिनाकांक्षे-
त्यादिव्यवहारः॥ ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाविषयत्वेपि तद्योग्यत्वमस्त्येव॥ प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपि-
तजिज्ञासाविषयतावछेदकत्वादिति चेन्न॥ स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोधविरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यै-
व तदवछेदकत्वेन वाजिनद्रव्यस्य स्वसमानजातीयामिक्षाद्रव्यान्वयबोधसहकृतत्वेन तादृशावछेदकत्वाभावात्॥ राम

नयोग्यता

आमिक्षायां तु नैवं वाजिनान्वयस्य तदानुपस्थानात्॥ उदाहरणांतरेष्वपि दुर्बलत्वप्रयोजकआकांक्षाविरह एवमेवद्रष्टव्यः॥ यो
ग्यता च तात्पर्यविषयसंसर्गाबाधः॥ वह्निना सिंचतीत्यादौ तादृशसंसर्गबाधात्॥ स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्॥
इत्यादावपि तात्पर्यविषयभूतस्तुबुरपाशस्याबाधाद्योग्यता॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वपि वाच्याभेदबाधेपि लक्ष्यस्वरूपाभे
दबाधाभावाद्योग्यता॥ आसत्तिश्चाव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः॥ मानांतरोपस्थापितपदार्थस्यान्वयबोधाभा
पदजन्येति वात्॥ अत एवाश्रुतस्थले तत्पदाध्याहारो द्वारमित्यादौ पिधेहीति॥ अत एव वैषेत्वेत्यादौ छिनद्मीति पदाध्याहारः॥ तत एव च विकृति
षु सूर्याय जुष्टं निर्वपामीति पिर्वाप्रयोगः॥ पदार्थश्च द्विविधः॥ शक्यो लक्ष्यश्चेति॥ तत्र शक्तिर्नाम पदानामर्थेषु मुख्या
वृत्तिः॥ यथा घटपदस्य पृथुबुध्नोदराकाराकृतिविशिष्टे वस्तुविशेषे वृत्तिः॥ सा च शक्तिः पदार्थांतरं॥ सिद्धांते कारणे
षु कार्यानुकूलशक्तिमात्रस्य पदार्थांतरत्वात्॥ सा च तत्तत्पदजन्यपदार्थज्ञानरूपकार्यानुमेया॥ तादृशशक्तिविष
यत्वं शक्यत्वं॥ तच्च जातेरेव न व्यक्तेः॥ व्यक्तीनामानंत्येन गुरुत्वात्॥ कथं तर्हि गवादिपदाद्व्यक्तिभानमिति चेत् जाते
र्व्यक्तिसमानसंवित्संवेद्यत्वादिति ब्रूमः॥ यद्वा गवादिपदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती न तु ज्ञाता जातौ तु ज्ञाता हेतुः

५४ यथा गंगायां घोष इत्यत्र प्रवाहसंबंधिनि तीरे गंगापदस्य केवललक्षणा ४५

ननु ~~स~~ व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानमपि कारणं गौरवात्‌ ॥ जातिशक्तिज्ञाने सति व्यक्तिशक्तिज्ञानं विना व्यक्तिधीविलंबाभावाच्च ॥ अ
त एव न्यायमतेपि अन्वयिशक्तिः स्वरूपसतीति सिद्धांतः ॥ ज्ञायमानशक्तिविषयत्वमेव वाच्यत्वमिति जातिरेव वाच्या ॥ अथवा
व्यक्तेर्लक्षणयावगमः ॥ यथा नीलो घट इत्यत्र नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा ॥ तथा जातिवाचकस्य तद्विशिष्टे ल
क्षणा ॥ तदुक्तं ॥ अन्ये नैव लभ्यो हि शब्दार्थ इति एवं शक्यो निरूपितः ॥ अथ लक्ष्यः पदार्थो निरूप्यते ॥ तत्र लक्षणा निष
यो लभ्यः ॥ लक्षणा च द्विधा ॥ केवललक्षणा लक्षितलक्षणा चेति ॥ तत्र शक्यसाक्षात्संबंधः केवललक्षणा यत्र
शक्यपरंपरासंबंधेनार्थांतरप्रतीतिस्तत्र लक्षितलक्षणा ॥ यथा द्विरेफपदस्य रेफद्वययुक्तभ्रमरपदघटितपरंपरासंबं
धेन मधुकरे वृत्तिः ॥ गौण्यपि लक्षितलक्षणैव ॥ यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहशब्दवाच्यसंबंधिक्रौर्यादिसंबंधेन माण
वकस्य प्रतीतिः ॥ प्रकारांतरेण लक्षणा त्रिविधा ॥ जहल्लक्षणाजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति ॥ शक्यमनंतर्भा
व्य यत्रार्थांतरस्य प्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा ॥ यथा विषं भुंक्ष्वेत्यत्र हिंसाधर्मिका परान्नगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्य
ते यत्र शक्यमंतर्भाव्यैवार्थांतरप्रतीतिस्तत्राजहल्लक्षणा ॥ यथा शुक्लो घट इति ॥ अत्र हि शुक्लशब्दः स्वाश्रयशुक्लगु

शि॰वं॰ ॥२१॥

णमंतर्भाव्यैव तद्वत्तिद्रव्ये लक्षणया वर्त्तते ॥ यत्र विशिष्टवाचकः शब्द एकदेशं विहाय एकदेशे वर्त्तते तत्र जहदजह
ल्लक्षणा ॥ यथा सोयं देवदत्त इति ॥ अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्या पदद्वयस्य विशेष्यमात्रपर
त्वं ॥ यथा वा तत्त्वमसीत्यादौ तत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्येनान्तःकरणविशिष्टेनैक्यायो
गादैक्यासिध्यर्थं स्वरूपलक्षणेति साम्प्रदायिकाः ॥ वयं तु ब्रूमः ॥ सोयं देवदत्तः तत्त्वमसीत्यादौ विशिष्टवा
चकपदानामेकदेशपरत्वेपि न लक्षणा ॥ शक्त्युपस्थितविशिष्टयोरभेदान्वयानुपपत्तौ विशेष्ययोः शक्त्यु
पस्थितयोरेवान्वयबोधाविरोधात् यथा घटो नित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्यायोग्यत्वेपि योग्यघ
टव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः ॥ यत्र पदार्थैकदेशस्य विशेषणतयोपस्थितिस्तत्रैव स्यात्तन्त्रेणोपस्थितये
लक्षणाभ्युपगमः ॥ यथा घटो नित्य इत्यत्र घटपदात् घटत्वस्य शक्त्या स्वातन्त्र्येणानुपस्थितेस्तादृशो
पस्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा ॥ एवं तत्त्वमस्यादिवाक्येपि न लक्षणा शक्त्या स्वातन्त्र्येणोपस्थित
योस्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात् अन्यथा गेहे घटः घटे रूपं घटमानयेत्यादौ घटत्वगेहत्वा

देरभि मातान्वयबोधायोग्यतयातत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वात् लक्षणा न स्यात् ॥ तत्त्वमसीत्यादि
वाक्ये आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या ॥ अजहदजहल्लक्षणोदाहरणं तु काकेभ्यो दधि रक्ष्य
तामित्यादिवाक्यमेव अत्र शक्य काकस्य परित्यागेनाशक्यदध्युपघातकत्व पुरस्कारेण काकेऽकाके चास्य
प्रवृत्तेः ॥ लक्षणाबीजं तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव न त्वन्वयानुपपत्तिः ॥ काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रान्वया
नुपपत्त्यभावात् ॥ गंगायां घोष इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेरपि संभवात् लक्षणा ॥ सा च न पदमात्रवृत्तिः किं
तु वाक्यवृत्तिरपि ॥ तथाहि ॥ गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीरायां नद्यामिति पदद्वय समुदायस्य तीर
लक्षणा ॥ ननु वाक्यस्याशक्ततया कथं शक्यसंबंधरूपा लक्षणा ॥ उच्यते ॥ शक्यार्थसंबंधे सं [redacted] रूपाय
र्थ त्वेन तत्संबंधो लक्षणा ॥ शक्तिसाम्यश्च यथा पदार्थैः तथा वाक्यार्थोपीति न काचिदनुपपत्तिः ॥ एवं
अर्थवादवाक्यानां प्रशंसारूपाणां प्राशस्त्ये लक्षणा ॥ सोरोदीदित्यादि निंदार्थवादवाक्यानां निंदितत्वे लक्ष
णा ॥ अर्थवादगतपदानां प्राशस्त्ये लक्षणाभ्युपगमे एकेन पदेन लक्षितया तदुपस्थितिसंभवे पदांतरवैयर्थ्यं

ण

स्यात्॥ एवं च विध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदैकवाक्यतानीपत्या पदसंबोधना
विधिना एकवाक्यनवनीतसर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता॥ क्वतर्हि वाक्यैकवाक्यता यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंस
र्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकांक्षावशेन महावाक्यार्थबोधकत्वं॥ यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते तेसादि
वाक्यानां समिधो यजतीत्यादिवाक्यानां च परस्परांगांगिभावापेक्षया वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत घ४
इति॥ एवं द्विविधोपि पदार्थो निरूपितः॥ तदुभयोपस्थितिश्चासत्तिः॥ सा च शाब्दबोधे हेतुः॥ तथैवान्वय
व्यतिरेकदर्शनात्॥ एवं महावाक्यार्थबोधे वांतरवाक्यार्थबोधो हेतुः॥ तथैवान्वयाघ[redacted]व्यावृत्त्यरणात्॥
क्रमप्राप्तं तात्पर्यं निरूप्यते॥ तत्प्रतीतीतिच्छयोच्चरितत्वं न तात्पर्य॥ अर्थज्ञानशून्येन पुरुषेणोच्चरिता
द्वेदादर्थप्रत्ययाभाव[redacted]प्रसंगात्॥ अयमध्यापको व्युत्प[redacted]न्न इति बोधे विरोधदर्शनेन तात्पर्यभ्रमस्या
प्रभा[redacted]त्॥ न च ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानात्तत्र शाब्दबोध इति वाच्यं॥ ईश्वरानंगीकर्तुरपि तद्वाक्यार्थ
प्रतिपत्तिदर्शनात्॥ उच्यते तत्प्रतीतिजननयोग्यं तात्पर्यं॥ गेहे घट इति वाक्यं गेह घटसंसर्गप्रतीतिजन
कत्वापेक्षतया गांगिभावबोधकतयैकवाक्यता॥ तदुक्तं भट्टपादैः॥ स्वार्थबोधे समाप्तानामं ४

नयोग्यंनतुपदसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यमिति॥ तद्वाक्यंघटसंसर्गपरंनतुपटसंसर्गपरमित्युच्यते॥ नन्वेवंसैंधवमानये
त्यादिवाक्यस्यपदालवणानयनप्रतीतीच्छयाप्रयुक्तेतदाश्वस्यसंसर्गप्रतीतिजननेस्वरूपयोग्यतासत्वाल्लवणपरत्वज्ञान
दशायामप्यश्वादिसंसर्गज्ञानापत्तिरितिचेन्नतदितरप्रतीतीच्छयानुच्चारितत्वस्यापितत्प्रतीतिजनकत्वस्यविशेषण
त्वात॥ तथाचयद्वाक्यंयत्प्रतीतिजननयोग्यत्वेसतितदन्यप्रतीतीच्छयानोच्चारितंतद्वाक्यंतत्संसर्गपरमित्युच्य
ते॥ शुकादिवाक्येऽव्युत्पन्नोच्चारितवेदवाक्यादौचप्रतीतीच्छायाएवाभानेनतदन्यप्रतीतीच्छयोच्चारितत्वा
क्ष भावेनलक्षणसत्वान्नाव्याप्तिः॥ नचोभयप्रतीतीच्छयोच्चारितेव्याप्तिः॥ तदन्यमात्रप्रतीतीच्छयानुच्चारितत्वस्यविव
क्षितत्वात्॥ उक्तप्रतीतिजननयोग्यतायाश्चावच्छेदिकाशक्तिः॥ अस्माकंमतेसर्वत्रकारणतायांशक्तेरेवावच्छेदि ण
कत्वादितिनकोपिदोषः॥ तत्रतात्पर्यस्यतत्प्रतीतिजनकत्वरूपस्यशाब्दज्ञानजनकत्वेनचतुर्थवर्णकेतत्तात्पर्यज्ञान
स्यहेतुत्वनिराकरणवाक्यंतत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यस्यनिराकरणपरं॥ अन्यथातात्पर्यनिश्चयफ
लकवेदांतविचारवैयर्थ्यप्रसंगात्॥ किंतु॥ शाब्दज्ञानत्वावच्छेदेनतत्रतात्पर्यज्ञानंनहेतुरित्येवंपरंचतुर्थवर्णक

नि॰

ARCH? ORR EW
& C?, GLASGOW.
YDS.

गंगाल॰टी॰
१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ भागीरथी त्रिदशसेवितपादपद्मा अब्जाभयामृतकरीवरदाढ्यहस्ता॥ मुक्ताविभूषणविराजितचारु
देहा पापं विनाशयतु मे सुकृतप्रवाहा॥१॥ दुर्गारामसमाह्वयस्य पितरं गोविंदरामात्मजं साहित्यादिपरंगनाथतनयं श्री
कृष्णभट्टं गुरुं॥ टीकां बालमुदे करोमि विशदां गंगालहर्याः परां नुत्वं तु प्रतिभानुबंधपलतां वीक्ष्यार्भकस्य स्फुटाम्॥२॥ अ
थ चिकीर्षितस्य पीयूषलहर्याख्यस्तवराजस्य निर्विघ्नसमाप्तिकामनया जगन्नाथाभिधेयः पंडितवर्य्यः स्वाधिष्ठात्रीं देव

॥श्रीगणेशाय नमः॥ समृद्धं सौभाग्यं सकलवसुधायाः किमपि तन्महैश्वर्यं लीलाजनितजगतः खंडपरशोः॥

तां स्तौति॥ समृद्धेति॥ हे गंगे ते सलिलं जलं नोऽस्माकमशिवमकल्याणं शमयतु शांतिं प्रापयतु॥ किंलक्षणं तत सकलवसु
धायाः समृद्धं सौभाग्यं सकलासमस्तायावसुधा वसुमती तस्याः भूर्भुमिर्वसुधावनिर्वसुमतीतिहलायुधः॥ अथवा कला शिव
भिः कलनाभिः सहवर्तते सा सकला सा चासौ वसुधे विग्रहः॥ कलनाकालयोः कलेति विश्वः॥ समृद्धं सम्यकृऋद्धं ऋद्ध्यर्थ १
कादृध्नोतेः कर्मणि क्तः। समृद्धं नाम वृद्धिमत॥ एतादृशं सौभाग्यं सुभगस्य षडैश्वर्यस्य भावः सौभाग्यं षड्युक्तमेतत॥ अनुरा

तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः॥ पुनः किं लीलाजनितजगतः लीलया अनायासेन जनितं उत्पादितं जगत् येन तस्य॥ लीला विलासक्रिय
यो रित्यमरः॥ खंडपरशोः शंकरस्य॥ खंडपरशुः परशुरामे शंकरे चूर्णलेपिनीति मेदिनी॥ किमपि वचनानिर्देश्यं महैश्वर्यं महत्त्वं तदै
श्वर्यं च महैश्वर्यं महच्छब्दस्य परिमाणार्थकत्वात् परिमितैश्वर्यं वाप्त्र्यमैश्वर्यं॥ अथवा महेनोत्सवेन युक्तमैश्वर्यं महः उद्धव उत्सव
इत्यमरः॥ महश्चात्र आनंदः आनंदो ब्रह्मेति व्यजनादिति श्रुतेः॥ चिदंशाकलयाव्याप्तमैश्वर्यमित्यर्थः॥ एतेन शंकरस्य सच्चि

श्रुतीनां सर्वस्वं सुकृतमथ मूर्त्तं सुमनसां सुधासौंदर्यं ते सलिलमशिवं नः शमयतु॥ १॥

तिल्वपकार्यैत्वमेवकारणीभूतेति ध्वनितं पुनः किं॥ श्रुतीनां वेदानां सर्वस्वं सर्वं च तत् स्वं चेति विग्रहात् सकलं धनमिति
भावः॥ इरावती मधुमतीत्यादिरूपं॥ अथवा श्रुतीनां कर्णानां सर्वस्वं समस्तात्मा कर्णस्य शब्दविषयत्वाच्छब्दाश्रयत्वाच्च॥
श्रुतीः श्रोत्रे च तत्कर्मण्याम्नायो दंतयोः स्त्रियामिति मेदिनी॥ गंगेति कर्णविवरे पतितं कदाचित्तस्यास्ति संपदखिलात्तृणतु
ल्यरूपेत्याचार्याः॥ अथानंतरं सुमनसां देवानां मूर्त्तं मूर्तिमत् सुकृतं पुण्यं द्रवरूपेण भूतलमापतितं सन्मर्त्यानां चक्षुर्विषय

कमासीरित्यर्थः॥अथवासुष्ठुमनोयेषांतेसुमनसस्तेषांसुमनसांसज्जनानांतेयाःसुमनसोदेवाःकुसुमानिचसज्जनाद्यने
कार्थः॥अतएवोक्तंत्रिपुरातापिन्यांमनोहिद्विविधंप्रोक्तंशुद्धंचाशुद्धमेवच॥अशुद्धंकामसंकल्पंशुद्धंकामविवर्जितं॥कामरहि
तमनसांसज्जनानांमूर्तिधारिसुकृतंगंगारूपं॥पुनःकिं।सुधासौंदर्यंसुधायाःसकाशात्सौंदर्यंमाधुर्यंयस्यतत्॥नतुन
सुधासदृशं।किंचियांपीत्वाऽमरतांव्रजेदितिकथमेतस्याःसलिलस्यसुधातोपिसुंदरत्वमितिचेदुच्यते॥नहिसुधापानेन
सायुज्याद्यवाप्तिः अतएवाचार्यचरणाः॥सुधामप्यास्वाद्यप्रतिभयजरामृत्युहरिणीविपद्यंतेविश्वेविधिशतमखाद्यादि
विषदइति॥एतेनसुधापानकर्तॄणामपिमरणश्रवणादेतत्सलिलस्यसुधातःसौंदर्यंस्फुटमेव॥यदाहभगवान्कालिदा
सः॥कृत्यक्षोणिकरोदयःकतिकतिद्वीपिद्विपानांत्वचःकाकोलाःकतिपन्नगाःकतिपन्नगाःकतिसुधाधामाश्रखंडाःकति
किंचत्वंचकतित्रिलोकजननित्वद्वारिपूरोदरेमज्जज्जंतुकदंबकंसमुदयत्येकैकमादाययत्॥जंतुकदंबकंप्राणिसमूहः॥ए
तेनयदीयसलिलपानकर्तॄणांनिर्वाणपदविनश्वीनमसीतिभावः॥समृद्धमित्यारभ्यशरच्चंद्रश्वेतामित्यतःशिखरि
णीवृत्तंलक्षणंतुग्रंथविस्तरभियानोक्तम्॥१॥

विलीनइति॥हेमातःतेकल्याणीकल्याणकर्त्रीकथाकथ्यतेसाकथागुणानुवर्णनमित्यर्थः॥यदवधिक्रियासामान्येनपुंसकंयत्कालमार
भ्यमहीमंडलंपृथ्वीचक्रवालंतुमंडलमित्यमरः॥अगात्आगतातदवधियत्तदोर्नित्यसंबंधात्तदवधितत्कालमारभ्यवैवस्वतनगर
कोलाहलभरःविवस्वतोऽपत्यंपुमान्वैवस्वतोयमस्तस्यनगरंसंयमिनीतस्यांकोलाहलभरःकलकलसमूहःपापिनामितिशेषः॥अ
थवादूतानांइमंपापिनंहन्यताममुंछिद्यतामित्यादिशब्दसमूहःविलीनोनष्टःत्वत्कथायायाभूतत्वप्राप्तेःपापिनोमुक्ताअभूवन्यमनग

विलीनोवैवैवस्वतनगरकोलाहलभरोगतादूतादूरंक्वचिदपिपरेतान्मृगयितुम्॥विमानानांव्रातो
विरलयतिवीथीर्दिविषदांकथातेकल्याणीयदवधिमहीमंडलमगात्॥२॥

रंरिक्तमभूदित्यर्थः॥तथाचोक्तंगंगागंगेतियोब्रूयाद्योजनानांशतैरपि।मुच्यतेसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंसगच्छतीति।वैपादपूरणेनि
श्चयेवा॥परेतान्मृतान्मृगयितुंगवेषितुंमृतानांमार्गणायेत्यर्थः॥दूताःयमभटाःक्वचिदपिदूरंगताःविमानानांव्योमयानानां॥व्योमया
नंविमाने॥स्त्रीत्यमरः॥व्रातःसमूहः॥समाभेरव्रातव्रजासमूहनिचयावपीतिवैजयंती॥दिविषदांआदितेयानांआदितेयादिविषदोलेखा
भदितिनंदनाइत्यमरः॥वीथीःपद्धतीः॥वीथीस्त्रीपद्धतिर्मार्गोऽयानमध्वाचवर्त्मचेतिकेशवः॥विरलयतिसंकोचयति।त्वदीयांभसिपरेत्यवि

गतानांमनुष्याणांविमानैर्गगनमार्गोरुद्धआसीदितिभावः॥२॥

गंगाल॰टी॰
२

दरिद्राणामिति॥ तेतववारांवारीणांप्रवाहःपूरः नोऽस्मभ्यंअपारंनपारोंतोयस्यास्तांअनंतामित्यर्थः श्रियंत्रिवर्गसंपत्तिंदिशतुददातु॥ श्रीर्वे
षरचनाशोभाभारतीसरलद्रुमे॥ त्रिवस्म्यांत्रिवर्गसंपन्नावितिमेदिनी। अथनाममंगलरूपः मंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः॥ द
रिद्राणांअकिंचनानांदैन्यंदीनतांद्रुतंशीघ्रंदूरीकुर्वन्॥ लघुशीघ्रमरंद्रुतमित्यमरः। पुनःकिंदुर्वासनहृदांदुष्टावासनायेषुत्तानिदुर्वासना
निदुर्वासनानिहृदियेषांतेतेषांदुष्टवासनाक्रांतमनसांपापिनामित्यर्थः॥ स्वांतंहृन्मानसंमनइत्यमरः॥ दुरितंदुष्कृतंदूरीकुर्वन्पुनःकिंइह

दरिद्राणांदैन्यंदुरितमथदुर्वासनहृदांद्रुतंदूरीकुर्वन्सकृदुपगतोदृष्टिसरणिम्॥ अपिद्रागाविद्यद्रुमदलनदीक्षागुरुरिहप्रवाहस्ते
वारांश्रियमयमपारांदिशतुनः॥ ३॥

लोकेदृष्टिसरणिंनेत्रपथंसकृदेकवारंअपियदिउपगतःप्राप्तस्तदा। अप्यर्थेयदिवार्थःस्या
दितिकेशवः। द्राक्झटितिआविद्यः अविद्यायाअयंआविद्यः अविद्याजनितइत्यर्थः। अज्ञानमूलकइतियावत्। आविद्यश्चासौद्रुमश्चआवि
द्यद्रुमस्तस्यदलनमुन्मूलनंतस्यदीक्षागुरुः ब्रह्मज्ञानोपदेष्टेतिभावः। दीक्षायाःफलंनरकव्यावृत्तिः तदुक्तमीश्वरेण। समग्रवेदाध्यापनोपिवि शिव
प्रोदीक्षाविहीनोनरकंप्रयातीति। साचगुरुमंतरानलभ्यतेएवंचाविद्यद्रुमदलनदीक्षागुरुत्वेनएतदीयप्रवाहस्यवर्णनं॥ यथाकश्चिद्गुरुःशरणा ५
गतंशिष्यंब्रह्मज्ञानोपदेशेनस्वस्वरूपतांनयति। ततोप्येतदीयप्रवाहस्याधिक्यंकथमितिचेदुच्यतेएतदीयवारांप्रवाहस्तुजन्ममरणरूपंवृक्षोन्मू
लनसमर्थोदृष्टिसरणिंसकृदुपगतःसन्भवतीतिविशेषाद्दीक्षागुरोराधिक्यमस्येतिरहस्यम्॥ ३॥

उदंचन्मात्सर्येति॥ अमी गंगाः गंगासंबंधिनो तरंगाः पुनर्भवंतीति ते पुनर्भवंतस्तेषां पुनः संसारे उत्पद्यमानानां अस्मदादीनामिति शेषः।
दुरितभरभंगाय दुष्कृतसमूहनाशाय भवंतु तादर्थ्ये चतुर्थी। किंलक्षणाः प्रोत्तुंगाः उन्नताः पुनः किं० उदंचतीति उदंचत्सर्वांगीणं यन्मा
त्सर्यं मत्सरस्य भावो मात्सर्यं परोत्कर्षासहनं मत्सरः॥ अत्र परा सपत्नी गंगा रूपा तस्या उत्कर्षो महत्ता पत्युः शिरोऽधिरोहणरूपः ते
न स्फुटं बाह्ये कं यत्कपटं तेन युक्ता या हेरंबजननी पार्वती तस्याः कटाक्षाः ईर्ष्ययावलोकितानि तेषां व्याक्षेपेण व्याक्षिप्या जनितः जातः

उदंचन्मात्सर्यस्फुटकपटहेरंबजननीकटाक्षव्याक्षेपक्षणजनितसंक्षोभनिवहाः॥ भवंतु त्वंगंतो हरशिरसि गंगाः पुनरमी त
रंगाः प्रोत्तुंगा दुरितभरभंगाय भवताम्॥ ५॥

क्षणं क्षणमात्रं संक्षोभनिवहो उद्वेलनसमूहो येषां॥ अतएव हरस्य महादेवस्य शिर
सि त्वंगंतः त्वरया गच्छंतः॥ एतावता यस्य पुरुषस्य गृहिणीद्वयं तिष्ठति तयोरनपत्यानप्रेयस्करीति लोके प्रसिद्धिः॥ महादेवस्य तु हेरंबज
ननी हेरंबस्य सकलविघ्नाटवीदवानलस्य जननी माता एतादृशी पार्वती वामांगे धारयति त्वां च पुनरुत्तमांगे धारयामासातस्त्वदीय
रूपशीलपरोपकारादिगुणसंपन्ना महादेवोपि तवाधीनतां समधिगत इति भावः॥ ५॥

गंगा॰ल॰टी॰ ५

सुक्तेतुवाच्यवदितिमेदिनी॥ सचासौज्वरस्तापाग्निस्तस्यज्वालानांशिखानांचव्रूंदंयोज्वालार्कौलावचिर्हेतिःशिखास्त्रियामित्यमरः॥ जालं
समूहस्तेनज्वलितंदग्धंवपुःशरीरंयेषांतेषामित्यर्थः॥ दं॥ विनिंद्यानीति॥ उन्मत्तैरपिउत्पथगामिभिरपिविनिंद्यानिविशेषेणगर्ह्याणिपि
तृहननादीनि॥ स्यादुन्मत्तस्तुधत्तूरेतथाचोत्पथगामिनीतिरभसः॥ चपुनःपतितैरपिपरिहार्याणिपरितआसमंतात्हर्तुंत्यक्तुंयोग्यानि
ब्रह्महननादीनि॥ व्रात्यैश्चंडालविशेषैरपिअवाच्यानिअगम्यागमनादीनि॥ सपुलकंसरोमांचंयथास्यात्तथापिशुनैःकर्णेजपैःअपा

विनिंद्यान्युन्मत्तैरपिचपरिहार्याणिपतितैरवाच्यानिव्रात्यैःसपुलकमपास्यानिपिशुनैः॥ हरंतीलोकानामनवरतमेनांसिकिय
तांकदापिश्रांतानत्वमिवजननित्वंविजयसे॥ ७॥

स्यानिअपास्तुंक्षिप्तुंयोग्यानिस्वमातृजारसंकथनादीनि॥ एतादृशानिकिय
तांकतिपयानांलोकानांजनानांएनांसिवृजिनानि॥ कलुषंवृजिनैनोऽघमंहोदुरितदुष्कृतमित्यमरः॥ अनवरतमजस्रंनित्यानवरता
जस्रमित्यमरः॥ हरंतीनाशयंतीत्वंकदापिकस्मिंश्चित्कालेपिनश्रांतानखिन्नाअतःकारणात्हेजननित्वमिवत्वंविजयसेसर्वोत्कर्षे
णवर्तसे॥ अत्रयदित्वत्तुल्यमुपमानंस्यात्तदात्वमुपमेयास्यादतस्त्वदुपमात्वमेवअत्रानन्वयालंकारः॥ तदुक्तंचंद्रालोके॥ उपमानोपमे शिव ५
ऽदेकस्यैववस्तुनइतिलक्षणात्॥ ७॥

स्खलंतीति॥ अयेइतिकोमलामंत्रणे अयेजननिस्खर्न्नोकात्रिदिवात् स्खलंतीनिपतंतीवं॥ किमर्थमित्यपेक्षायामाह॥ अवनितलशोकाप
हृतयेअवनेर्भूमेयत्तलंअधरःत्तलश्चपेटेतालह्रौतलोज्याघातवारणे॥ त्सरौस्वभावाधरयोस्तंत्रीघातेचसव्यतइतिमेदिनी॥ अत्राव
नितलशब्देनसंचाःक्रोशंतीतिवत्लक्षणयाअवनितलस्यामनुष्यालक्ष्यंते॥ शोकोमानसोधर्मःशोकमोहौतुमानसावितिवचना

स्खलंतीस्वर्लोकादवनितलशोकापहृतयेजटाजूटग्रंथौयद
सिविनिबद्धापुरभिदा॥ अयेनिर्लोभानामपिमनसिलोभंज
नयतांगुणानामेवायंतवजननिदोषःपरिणतः॥ ८ ॥

त॥ तस्यापहृतयेनाज्ञायएतेनैतस्याःपरोपकारित्वंसूचितं।यत्यस्मात्कारणात्त्रिपुरभिदात्रिपुरारिणाजटाजूटग्रंथौकपर्दग्रं
थौकपर्दो।स्यज्जटाजूटइत्यमरः॥ निबद्धासिगूहितासिअतःकारणात्तवगुणानांकिललक्षणानांनिर्लोभानामलुब्धानामपिमन
सिलोभंजनयतामुत्पादयतांअयमेवपरिणतःपरिपक्कःदोषइतिव्याजनिंदा॥ ८ ॥ शुभंभवतु॥ ॥श्रीहेरंबायनमः॥ ॥

स्वभावेति। हे मातः ते तव अपां जलानां किंलक्षणानां स्वभावस्वच्छानां निसर्गनिर्मलानां पुनः किं सहजशिशिराणां स्वाभाविकशीतला
नां अयं सन्निकृष्टवर्ति कोपि अनिर्वचनीयः महिमा जगति विश्वेऽस्मिन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते किंलक्षणः अपारः न पारोऽतो यस्य
स अपारः अनंत इत्यर्थः॥ अपारत्वे हेतुमाह। यं महिमानमद्यापीदानीमपि मुदा हर्षेण मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्ष इत्यमरः॥ द्युतलं सुरलो
कं सुरलोकं सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियामित्यमरः। सगरजाः सगरान्नृपविशेषाज्जाताः सगरजाः सगरपुत्राः आसाद्य प्रा

स्वभावस्वच्छानां सहजशिशिराणामयमपामपारस्ते मातर्जयति महिमा कोपि जगति॥ सदा यं गायंति द्यु
तलमनवद्यद्युतिभृतः समासाद्याद्यापि स्फुटपुलकसांद्राः सगरजाः॥ ९॥

प्य किंलक्षणाः अनवद्यद्युतिभृतः निर्मलकांतिधारिणः पुनः किं॰ स्फुटपुलकसांद्राः संतः सदा निरंतरं गायंति गानं कुर्वंति स्फु
टो बहिर्गतो यः पुलको रोमांचः पुलकः कृमिभेदे स्याद् गुल्वर्षमणिदोषयोः गजान्नपिंडे रोमांचे इति विश्वः॥ तेन सांद्राः अहुनाः प्रम
परिपूर्णा इत्यर्थः॥ त्वदीयजलसंपर्कसंक्षालितसकलाघौघाः षष्टिसहस्रं सगरनृपात्मजा दिव्यदेहधारिण एतावत्कालपर्यंत
मपि हृष्टास्संतः स्वर्गे त्वदीयानिर्वचनीयमहिमानं गायंतीति भावः॥ ९॥

कृतक्षुद्रेति। त्रिभुवनतले ब्रह्मांडोदरे तीर्थनिवहाः तीर्थसमूहाः कृतक्षुद्राघौघान् कृतः क्षुद्रः स्वल्पो अघौघो ये स्तान् अथ तत्कारणा
नंतरं झरीतिद्राक् द्राक् झरित्यं जसा ह्रायेत्यमरः। संतप्तं मनो येषां तान् पश्चात्तापे भवेदहं मिति वचनात्तापं कृत्वा पश्चादनुतापं कुर्वा
णा नित्यर्थः। एतादृशान् जनान् समुद्धर्तुं पापादुद्धारं कर्तुं संति भवंति। अपि निश्चयेन प्रायश्चित्त प्रसरण पथ्यातीत चरितान्॥ प्रा

कृतक्षुद्राघौघान थ झटिति संतप्त मनसः समुद्धर्तुं संति त्रिभु
वनतले तीर्थनिवहाः॥ अपि प्रायश्चित्त प्रसरण पथ्यातीत चरि
तान्नरानूरीकर्तुं जगति खलु जागर्ति भवती॥ १०॥

यश्चित्तं कृत्वा दित्तस्य प्रसरणं विधि तस्य पंथा इति प्रायश्चित्त प्रसरण पथ स्तस्मादतीतम तिक्रांतं चरितमाचरणं येषां तान् प्रा
यश्चित्त विधानशून्य कृतकर्मण इत्यर्थः॥ नरान् मनुष्यान् ऊरीकर्तुं अंगीकर्तुं जगति विश्वस्मिन् खलु निश्चयेन भवती जाग
र्ति विनिद्राति॥ येषां क्वचिदपि पुंद्धरो न जायते तेषामुद्धारस्त्वदधीन इति भावः॥ १०॥

जडानिति । हे अंब जडान् मूर्खान् जडो मूर्खे हिमग्रस्ते मूकशिंब्यां जडा मतेति विश्वः । विवेकरहितान् अतएवोक्तं ॥ आहारनिद्राभयमै
थुनानि चत्वारि चिन्हानि वसंति देहे ॥ एको विवेको ह्यधिको मनुष्ये तेनैव हीनः पशुभिः समान इति मूर्खस्यापि शास्त्रप्रसिद्धं पशुत्वं । अ
थवा जडान् अचेतनान् वृक्षादीन् । अंधान् नेत्रहीनान् अथवा अंधयती संध्यमज्ञानं तद्स्येषामिति मत्वर्थीयोऽच् ज्ञानहीनान् । पंगून् पा
दरहितान् प्रकृतिबधिरान् प्रकृत्या स्वभावेन बधिरान् उक्तिविकलान् उक्तौ व्याहारे विकलास्तान् व्याहार उक्तिर्लपितमित्यमरः ॥

जडानंधान् पंगून् प्रकृतिबधिरानुक्तिविकलान् ग्रहग्रस्तानस्ताखिलदुरितनिस्तारसरणीन् ॥ नि
लिंपैर्निर्मुक्तानपि च निरयांतर्निपततो नरानंब त्रातुं त्वमिह परमं भेषजमसि ॥ ११ ॥

ग्रहैः ख्यादिभिर्ग्रस्तान् अखिलदुरितनिस्तारसरणीन् अखिलं समग्रं यद् दुरितं अखिलदुरितं तस्य निस्तारः स्तरणं तस्य सरणिः पंक्तिः
अस्ता अखिलदुरितस्य निस्तारसरणिर्येषां तान् निलिंपैर्दैवैर्गो भानि लिंपा द्युसदः स्वर्गिणश्च नभःसद इति त्रिकांडशेषः निर्मु
क्तान् त्यक्तान् अपि च परं निरयांतर्निपततः निरयस्य नरकस्य अंतर्मध्यं तत्र निपततः निमज्जतः ॥ अंतर्मध्ये तथा प्रांते स्वीकारार्थेपि द
श्यत इति विश्वः ॥ एतद्दि शिष्टान् नरान् त्रातुं पालयितुं इह संसारे परमं परमाशक्तिर्यस्य तत्सरमं समर्थं भेषजमौषधं त्वमसि त्वं भवसि ॥ ११

निधानमिति। हे गंगे तव वपुः नोऽस्माकं तापं परिहरतु दूरीकरोतु। किंलक्षणं धर्माणां वृषाणां निधानं शेवधिं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं। अ
धिकरणे ल्युट्॥ धर्मालयमिति यावत् च परं नवमुदारं अनवा अपूर्वा मुदस्तासां अपूर्वहर्षाणां किमपि अनिर्वाच्यं विधानं कारणं तीर्था
नां पुष्करादीनां प्रधानं अग्रगण्यं प्रधानमग्रगण्ये पुंस्यमात्ये प्रकृतौ स्त्रियामिति चामरः। पुनः त्रिजगतः त्रैलोक्यस्य अमलपरिधानं परि
धीयते इति परिधानं वस्त्रं अमलं निर्दोषं च तत्परिधानं चेति। समस्तजगद्विषयकपापावरकमित्यर्थः। अत्रामलत्वं परिधौ उपमानं सत्परिधा

निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नवमुदां प्रधानं तीर्थानाममलपरिधानं त्रिजगतः॥ समाधानं बुद्धेरथ खलु तिरोधानमधियां
श्रियामाधानं नः परिहरतु तापं तव वपुः॥ १२॥

तुः सकलमंगलदायकं भूलाक्षी ऐ पुण्ये मर्त्यलोकः विश्रांतीत्यादि दोषरहितत्वे पि परि
धाने वोढव्यं॥ अयमाशयः॥ गमागममलवर्जितत्वदीयजलरूपवस्त्र प्रावृतानां न भूयोऽन्यत् परिधानमवशिष्यत इति॥ पुनः किं बु
द्धेर्ज्ञानस्य समाधानं समाधायकं यत्प्राप्य बुद्धेः समाधानं जायत इत्यर्थः। अथानंतरं खलु वाक्यभूषायां खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञा
सादौ च सांत्वने इति विश्वः॥ अधियां न धीर्येषां तेषां प्रताद्यानां तिरोधानं दोषांतर्धायकं पुनः किं श्रियां त्रिवर्गसंपत्तीनां आधानं
आधायकं। श्रीर्वेषरचनाशोभाभारतीसरलद्रुमे॥ लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेषोपकरणे मतेति विश्वः॥ १२॥ ॥श्रीरामचंद्रायनमः॥

इदमिति॥ हे जननितवजलानां स एष संघातः प्रवाहः नो। स्माकं पापं दुष्कृतं हरतु दूरीकरोतु किंलक्षणः श्रीकंठस्य नीलकंठस्य अप्रतिहतो
अपरिमितो यो जटाजूटः केशसमूहस्तेन जटिलो मिश्रितः पुनः किं यस्य संघातस्य तरंगैरूर्मिभिः ह्योति निश्चयेन सकलभुवनाभोगभवनं
सकलानां समस्तानां भुवनानां चतुर्दशानामिति यावत्। आभोगः पूर्णता आभोगो वरुणछत्रे पूर्णतायत्नयोरपीति विश्वः॥ तस्य भवनमा

इदं हि ब्रह्मांडं सकलभुवनाभोगभवनं तरंगैर्यस्यांतर्लुठति परि
तस्तिंदुकमिव॥ स एष श्रीकंठाप्रतिहतजटाजूटजटिलो जलानां संघातस्तव जननि पापं हरतु नः॥ १३॥

वासः॥ आवासो वसथं गृहं च भवनमिति हलायुधः॥ इदं ब्रह्मांडं परित आसमंतात् अंतः मध्ये तिंदुकमिव तिंदुकफलमिव लुठति इतस्त
तः प्रसरति। अयमभिप्रायः कल्पांते विकीर्णमहादेवजटाजूटनिर्गनलहरीयजलसंघातसंप्लावितमेतद्ब्रह्मांडं तिंदुकवत्प्रतिभाति। एते
नैतदीयप्रवाहस्य ब्रह्मांडाविर्भावतिरोभावकारणं तं सूचितम्॥ १३॥

नगेभ्यः इति। हे जननिकविभिर्वाल्मीकादिभिः यस्यां नद्यां तव तुलालेशः तुलापाः सादृश्यस्य तुलापलशातेरा शौ भांडे सादृश्यमानयोरि
ति विश्वः। लेशो लवः एकदेश इति यावत् अदीपेत उपमीयेत हे सुरधुनि स्वर्गंगे तां त्वं कथय पवद। ननु नर्मदा दृषद्वती सर्वाः शंकरा स्नानसंज्ञा
प इति रेवाखंडे हरिहरक्षेत्रमाहात्म्ये च गंडकी प्रभावाः सर्वाः शिलानारायणात्मिका इति वचनात्कथं तुलालेशो रेवाप्रभृतिषु न संघटइ
त आह। नगेभ्यो हिमाचलादिभ्यो यांतीनां निर्गच्छंतीनां मध्ये कतमया नद्या पुरणां त्रिपुराणां अथवा पुराणां चतुर्दश लोकानां संहर्तुः

नगेभ्यो यांतीनां कथय पतदिनीनां कतमया पुराणां संहर्तुः सुरधुनि कपर्दोधिरूरुहे॥ कया वा श्री
भर्तुः पदकमलमक्षालि सलिलैस्तुलालेशो यस्यां तव जननिदीपेत कविभिः॥४४॥

संहारकर्तुर्महादेवस्य कपर्दः जटाजूट अधिरुरुहे आरूढः अपि तु न कतमया वा अथवा श्रिया लक्ष्म्याः भर्तुः कांतस्य॥ कांतः स्यात्कमिता
पतिर्वरयिता भर्ता च भोक्ता धव इति हलायुधः। विष्णोः सलिलैः स्वकीयपाथोभिः पदकमलं चरणारविंदं॥ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मां
घ्रिवस्तुष्वित्यमरः। अक्षालि क्षालितं धौतमित्यर्थः॥ अपि तु न का कुः यदि तुलालेशदानयोग्या न कदाचिदपि तदा सामग्र्येण तुल्या योग्या

समुत्पत्तिरिति। हे जननि जगति तव उत्कर्ष आधिक्यं कस्मान्न जागर्त्ति जागरूको भवति अपितु सर्वस्मादेवेति भावः॥ पद्मारमणपद्‌पद्मामलनखात् पद्मायाः कमलायाः पद्माकमला श्रीर्हरिप्रियेत्यमरः॥ रमणः प्राणनाथः विष्णुरिति यावत्। रुच्या भीरुकवराभिकास्तु रमणाः प्राणाधिनाथोनुक इतिहलायुधः॥ तस्य पदपद्मं। चरणकमलं तस्यामलो पो नखस्तस्मात्तव समुत्पत्तिर्जनिः जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः॥ एतेनपोनितः श्रैष्ठ्यमुक्तास्यानतोपि श्रैष्ठ्यमाह। कंदर्पो दर्पकोनंग इत्यमरः। कंदर्पोऽनंगः तस्य प्रतिभटः प्रतिद्वंद्वी महादेवस्तस्य जटाजूटए

समुत्पत्तिः पद्मारमणपद्‌पद्मामलनखान्निवासः कंदर्पप्रतिभटजटाजूटभवने॥ अथापंव्या
संगोनिखिलजननिस्तारणविधेर्नकस्मादुत्कर्षस्तव जननि जागर्त्ति जगति॥ १५॥

वभवनं गृहं तत्र निवासः वसतिः स्थानतः श्रैष्ठ्यमुक्ताव्यवसायादपि श्रैष्ठ्यमाह॥ अथानंतरं अयं सन्निकृष्टवर्ती निखिलजननिस्तारणविधेः निखिलानां समस्तानां जनानां प्राणिनां निस्तारणं पापसकाशादुद्धरणं तस्य विधिर्विधानं करणमिति यावत्॥ विधिर्विधाने दैवेपीत्यमरः। तस्य व्यासंग उद्योगः प्रयत्न इति यावत्॥ एतेन सकलनदीशिरोमणित्वमिति भावः॥ १५॥ श्रीरामायनमः॥

स्वपाकानामिति॥हेजननिमातःश्वपाकानांव्रातैःसमूहैः किंलक्षणैः अमितविचिकित्साविचलितैः अमिताअपरिमिताविचिकित्सावि
शेषेण चिकेतुमिच्छाविचिकित्सातत्र विचलितैर्व्याकुलैःसंदेहवद्भिरितियावत्। अतएवविमुक्तानांत्यक्तानांएनःपरिषदांपातकस
माजानांकिलेत्यनुनयेएकमद्वितीयंसदनंनिलयंतिवासस्थानमितियावत्।एतादृशंमांउद्धारंकर्तुंपरिकरिंगात्रिकाबंधंदृढयंत्याः

श्वपाकानांव्रातैरमितविचिकित्साविचलितैर्विमुक्तानामेकंकिल
सदनमेनःपरिषदाम्॥ अहोमामुद्धर्तुंजननिदृढयंत्याःपरिक
रंतवश्लाघांकर्त्तुंकथमिवसमर्थोनरपशुः॥ १७॥

दृढंकुर्वंत्यास्तवश्लाघांप्रशंसांकर्तुंअहोइति आश्चर्येनरपशुःपश्यतिसमंततयासर्वमितिपशुःनरेषुपशुःनरपशुःसदसद्द्वि‍वे
करहितःकथमिवसमर्थःशक्तोभवतिनकथमपीतिभावः॥समर्थस्तुहितेशक्तेसंबंधेप्यमलिंगकइतिमेदिनी॥समंततयासर्व
मापश्यतोःविवेकशीलस्यपुरुषस्यकथंवचनगोचराभवतीभवेदितिभावः॥ १७॥

त्रपंत इति। इह लोके तीर्थानि पुष्करादीनि। तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमंत्रिषु। अवतारर्षिजुष्टांभस्त्रीरजस्सु च विश्रुतमिति विश्वः
यस्य मल्लक्षणस्य जंतोः उद्धृतिविधौ उद्धारकरणविषये त्वरितं सत्वरं यथा स्यात्तथा त्रपंते लज्जां प्राप्नुवंति किलेति संभावनायां कि
लशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोरिति विश्वः। कपाली महादेवो प्रभृतिर्मुख्यो येषां ते कपालिप्रभृतयोपि देवाः करं हस्तं कर्णे
कुर्वंति एतदीयवार्तामपि न शृणुम इति कर्णं पिदधति अथवा अहंकारभरान्मुखतो निषेद्धुमशक्नुवंतः कर्णे हस्तं दत्वा तां समुद्

त्रपंते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धृतिविधौ करं कर्णे कुर्वंत्यपि किल कपालिप्रभृतयः॥
इमं तं मामंब त्वमपि करुणापूर्णहृदये पुनाना सर्वेषामघमथनदर्पं दलयसि॥ १६॥

धर्तुं वयं न समर्था इति सूचयंतीति भावः॥ हे अंब हे करुणापूर्णहृदये करुणया परदुःखप्रहरणेच्छालक्षणया दयया पूर्णं व्याप्तं हृ
दयं यस्यास्तत्संबुद्धौ इमं पुरोवर्तिनं तं पूर्वोक्तं इयं त्वं पुनाना पावयती सती सर्वेषां पुष्करादीनां तीर्थानां कपालिप्रभृतीनां देवा
नां अघमथनदर्पं अघस्य पापस्य यन्मथनं विलोडनं तत्र यो दर्पः। अभिमानः वयं पापादुद्धर्तुं समर्था इत्याकारस्तं दलयसि शि
थिलीकरोषि त्वत्तः परो न कोपि पापादुद्धर्तुं समर्थ इति भावः॥ १६॥

नकोप्येतावंतमिति॥एतावंतंसमयंकालंसमयाःशपथाचारुकालसिद्धांतसंविदइत्यमरः॥आरभ्यकोपिमारत्रःपापिजनोनमि
लितःनसंगतःखलुसांत्वने॥खलुस्याद्वाक्यभूषायांजिज्ञासादौचसांत्वनेइतिविश्वःपतत्पस्यउद्वारादुद्धरणाज्जगतोलोकस्यआ
रातद्दूरेसमीपेच॥आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः॥विस्मयभरआश्चर्यराशिर्भवतिस्यात्विस्मयोद्भुतमाश्चर्यंचित्रमित्यमरः॥इतिएतत्

नकोप्येतावंतंखलुसमयमारभ्यमिलितोयदुद्धारारादाराद्भवति
जगतोविस्मयभरः॥इतीमामीहां तेमनसिचिरकालंस्थितव
तीमयंसंप्राप्तस्त्वांसफलयितुमेवप्रणयतः॥ १८ ॥

कारंइतिहेतुप्रकरण

कारांइतिहेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिष्विति विश्वः॥तेतवमनसिमानंसेचिरकालंबहुकालंस्थितांइमांपूर्वोक्तांईहांइत्वांसफलयितुंस
फलांकर्तुंप्रणपतःप्रेम्णायाच्ञयावा॥प्रणयःप्रेम्णिविश्रंभेयाच्ञाप्रसरयोरपीतिविश्वः॥अयंमल्लक्षणोदुष्कृतीहेअंबजननिलांउद्धा
रेच्छावतींसंप्राप्तःप्रत्यागतः॥त्वरीयेहापालनप्रयोजनायाहमागतःममतुनकिमपिप्रयोजनमितिस्वकीयनिस्पृहत्वंदर्शयंतितिभावः॥
॥१८॥

गंगाल॰टी॰ ११ प्रवृत्तिरिति।गुणानांवृत्तिर्वर्तनमिववृत्तिर्येषांतेस्वहृतयस्तेषुव्यासंगआसक्तिर्यस्यसः।अथवागुणानांवृत्तिरिववृत्तिर्येषांतानिप्रवृत्तीनि
इंद्रियाणिपुनःपुनर्विषयेषुसंतुष्टानितेषुव्यासंगोयस्यसः।इंद्रियाणांविषयोन्मुखकरणेयतमानइत्यर्थः॥अथानंतरंनियतंनियमे
नमिथ्याप्रलपनंअनर्थवागुच्चारणंअनृतभाषणमितियावत्॥तथाचस्मृतिः॥नसत्यात्परमोधर्मोनानृतात्पातकंपरमिति॥यद्यप्यत्र
प्रलापोऽनर्थकंवचइत्यमरकोशात्प्रलपनपदस्यानर्थकवचनार्थकतयामिथ्यापदमनर्थकंप्रतिभातितथापिविशिष्टवाचकानांपदा

प्रवृत्तिव्यासंगोनियतमथमिथ्याप्रलपनंकुतर्केष्वभ्यासःसततपरपैशुन्यमननम्॥
अपिश्रावंश्रावंममतुपुनरेवंगुणगणानृतेत्वत्कोनामक्षणमपिनिरीक्षेतवदनम्॥१९॥

नांसतिपृथक्विशेषणवाचकपदसमवधानेविशेष्यमात्रपरतायाःसर्वत्रदृष्टत्वान्नकश्चिद्दोषः।कुतर्केषुकुत्सितास्तर्काःकांक्षास्तत्र
अभ्यासोऽभ्यसनं॥तर्कःकांक्षावितर्कोहुकमर्ममेदेषुकीर्त्यतइतिविश्वः।पुनरपिभूयोपिसततंनिरंतरंपरपैशुन्यस्यपरमर्मोद्घाटनस्य
मननं।तुपादपूरणे।एवंप्रकारान्ममगुणगणान्गुणसमूहान्श्रावंश्रावंश्रुत्वाश्रुत्वाणमुलंतमेतत्॥त्वदृतेनामप्रकाश्यसंभाव्ये॥ शिव ११
नामप्राकाश्यसंभाव्यकुत्साभ्युपगमेषुचेतिविश्वः॥क्षणमपिक्षणमात्रंममवदनंमुखंकःनिरीक्षेतअपितुनकोपिनीरीक्षतेतिभावः॥
॥१९॥

किंयंतइति॥ सतत्तं इहलोकार्यघटकाः इहलोकार्यंघटयंतिनिर्णयंतितेइहलोकार्यघटकाः देहात्मवादिनः स्वर्गोपमेवनरकः कुतु
केनदृष्टइतिब्रुवंतएके अन्येएके अन्येएके मुख्यानकेवलाइत्समरः किंयंतः कतिनसंतिअपितुबहवः संतिचपरंपरलोकप्रणपि
नः परलोकप्रेमवंतः अस्तीतिवादिनः अतएवपूतात्मनः पवित्रदेहाः पवित्रमनसोवापुण्यवंतइत्यर्थः॥ आत्मादेहमनोब्रह्मस्वभाव

किंयंतः संत्येकेसततमिहलोकार्यघटकाः परेपूतात्मानः
कतिचपरलोकप्रणयिनः॥ सुखंशेतेमानस्तवखलुकृपा
तः पुनरयंजगन्नाथः शाश्वलयिनहितलोकहृदयभरः॥२०॥

धृतिबुद्धिश्चितिविम्बः॥ परेकतिनसंतिबहवः संतीतिभावः॥ हेमातर्गंगे खलुनिश्चयेनतवकृपातः कृपयासार्वविभक्तिकस्तसिपुनः
अप्रथमं॥ पुनरप्रथमेमेदेइतिविम्बः॥ अयंत्वसुरोवर्त्तीजगन्नाथशाम्भ्वन्निरंतरंत्वयिखदाधारे निहितः निक्षिप्तः लोकहृदयस्यऐ
हिकासुष्मिकयोर्भरोभारोयेनसतयाभूत्वासुखंयथास्यात्तथानिश्चितमित्यर्थः॥ शेतेनिद्राति॥ त्वदीयकृपेवमत्कार्येसाधिकामयाकि

मकंदिकाविविचितमथः॥२८॥

विशालाभ्यामिति॥इह संसारे खलु निश्चयेन विशालाभ्यां दीर्घाभ्यामाभ्यां नयनाभ्यां नेत्राभ्यां किं फलं याभ्यां नयनाभ्यां परमरमणी
या निरवधिकमनीया तव तनुः प्रवाहरूपेति शेषः॥तनूस्तनुः संहननं शरीरं कलेवरं विग्रहदेहकायाइति हलायुधः॥न आलीढा
नास्वादिता अनन्यतया न दृष्टा तर्हि ताभ्यां न किंचित्फलमिति भावः॥हीति निश्चयेन मनुजहतकस्य मनुजेषु मनुष्येषु हतकस्य

विशालाभ्यामाभ्यां किमिह नयनाभ्यां खलु फलं न याभ्या
मालीढा परमरमणीया त्वत्तनुः॥अयं हि न्यक्कारो मनुज
हतकस्य श्रवणयोर्ययोर्नांतिर्यातस्तव लहरिलीलाकलकलः

अयं न्यक्कारः शाल्यं कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यमित्यमरः॥ययोः श्रवणयोः कर्णयोरंतर्मध्ये तव लहरिलीलाकलकलः लहरीणां
लीलाकलः क्रीडाकोलाहलः अथवा लहरीणां लीलया मंदमंदगत्या कलेषदव्यक्तमधुरे स्वकलोऽव्यक्तमधुरः श्रोत्रसुखकारी

तियावत्॥कोलामंद्रस्तु गंभीरइत्यमरः॥न यातः न प्राप्तः॥२१॥

विमानैरिति॥ सुकृतिनः पुण्यवंतः सुकृती पुण्यवान्धन्य इत्यमरः॥ स्वच्छंदं स्वैरं विमानैर्व्योमयानैः सुरपुरं स्वर्गं अयंते गच्छंति पापाः
पापवंतः हे जननि परवशाः पराधीनाः संतः द्राक् इटिति नरकांतः निरयमध्ये पतंति मज्जंति पुण्यवान् स्वः सुखं भुंक्ते दुष्कृती य
मयातनामित्ययं विभागो विवेकः अशुभमयमूर्त्तौ पापस्वरूपे तस्मिन् जनपदे राष्ट्रे जनपदो देशो विषयस्तु। निगद्यत इति के

विमानैः स्वच्छंदं सुरपुरमयंते सुकृतिनः पतंति द्राक् पापा जननि नरकांतः परवशाः॥ विभागोयं तस्मिन्नशुभमयमू
र्त्तौ जनपदे नयत्र त्वं लीलादलितमनुजाशेषकलुषा॥२१॥ अपिघ्नंतो विप्राननविरतविशंतो गुरुसतीः पिबंतो मैरेयं पुनर
पहुरंतश्च कनकम्॥

शवः॥ यत्र यस्मिन् लीलादलितमनुजाशेषकलुषा लीलया ऽनायासेन दलितं क्षालितं रमनुजानां मर्त्यानां
मशेषं निःशेषं कलुषं पातकं यया सा एतादृशी त्वं न वर्त्तसे इति शेषः॥२१॥ अपिघ्नंत इति। विप्रान् ब्राह्मणान् घ्नंतः नाशयंतः विमानि
तिबहुवचनेनानेकब्राह्मणवधकारिणः गुरुमतीर्गुरुपत्नीरपि अविरतविशंतः अजस्रं गच्छंतः पुनः मैरेयं मदिरां पिबंतः॥ मैरेयं सी

धुमदिरामद्यं हल्लासुरीसवइतिस सः। कनकमपिसुवर्णमप्यपहरंतो मुष्णंतः चकराद्दुपपातकानि समुच्चीयंते एतादृशाश्चतु
र्विधमहापापोपपापकारिणः मनुष्याः अंते मरणसमये त्वयि तनुशरीरं विहाय त्यक्त्वा अतनुदानाध्वरजुषां अनल्पदानय
ज्ञकर्तॄणामुपरिष्टादुपरिस्थात ब्रह्मलोकादौ सकलामरेक्षितपदीयस्यानास्तंतः हे अंब जननि क्रीडंति दीव्यंति॥ महादानाध्वरैस्तु

वीहापत्वय्यंते तनुमतनुदानाध्वरजुषामुपर्य्येव
क्रीडंसखिलसुरसंभावितपदाः॥२३॥

स्वर्लोकप्राप्तिः गंगायां शरीरत्यागेन तु ब्रह्मीभावइतिकथमेतयोः साम्यं निर्वहेदतएवोक्तं भगवता कालिदासेन॥ कस्माद्दुर्व
शिगर्विता सि भवितामान्यः पतिर्मेन केऽक्वासौ पश्यच सुर्विमुंचति पुनः स्वर्गापगा वारिणि॥ मुग्धे किं विदितानजन्हुतनया शिव
यस्यां प्रमीतो जनस्त्रैलोक्यश्रियमुद्दिहाप्य तत्क्षणाद्ब्रह्मत्वमास्यं संगच्छतीति॥२३॥ १३

नृणामिति॥नृणांमनुष्याणांईक्षामात्रादीक्षणादेव अपीतिनिश्चयेन भवभयंसंसारभीतिंपरिहरंत्याः नाशयंत्यास्तेतवमूर्त्तेः कथंभूतायाः शिवायाः मंगलरूपायाः॥शिवंभद्रंकल्याणंमंगलंशुभमित्यमरः॥इहलोकेमहिमानंमहत्वंकोनिगदतुकः निगदेत

नृणामीक्षामात्रादपिपरिहरंत्याभवभयंशिवायास्तेमूर्त्तेः कइहमहिमानंनिगदतु॥
अमर्षम्लानायाःपरममनुरोधंगिरिशुवोविहायश्रीकंठः शिरसिनियतंधारयतियां॥

॥२४॥

लिङर्थेलोट्॥अपिनकोपीत्यर्थः॥तत्रहेतुमाह॥अमर्षेणक्रोधेनम्लानायाःम्लानिंप्राप्तायाः गिरिशुवः पार्वत्याः परमंसर्वातिशयंअनुरोधंसंकोचंविहायपरित्यज्यश्रीकंठः महादेवः शिरसिमस्तकेनियतंनियमेनयांत्वांधारयतिधत्तेअतः पार्वत्याः सकाशादपित्वय्यनु रागातिशयोमहादेवस्येःतिभावः॥२४॥

अलभ्यमिति॥ यः पवमानः वायुः सुमनसां पुष्पाणां अलभ्यं लब्धुमशक्यं इतरैरिति शेषः॥ सौरभ्यं सौगंध्यं नियतं हरति मुष्णाति ननु ऽ अचेतनानां हरणेन तादृशं पापमित्यत आह॥ एवंप्रकारेण विरहो वियोग एव शास्त्रं तेन क्षतं छिन्नं हृत् हृदयं येषां तेषां विरहव्याकुलानामिः ऽत्यर्थः॥ क्षणात् प्राणानपि हरति सोपि॥ परप्राणहरणशीलोपि सन् त्वदीयानां त्वत्समुद्भूतानां लीलाचलितल

अलभ्यं सौरभ्यं हरति नियतं यः सुमनसां क्षणादेवं प्राणान
पि विरहशास्त्रक्षतहृदाम्॥ त्वदीयानां लीलाललितलहरी
णां व्यतिकरा॥ त्पुनीते सोपि द्रागहह पवमानस्त्रिभुवनम्॥ २५॥

हरीणां लीलाभिः स्खलिताश्चंचला या लहर्यस्तासां व्यतिकरात् संपर्कात् संपर्कं प्राप्य द्राक् शीघ्रं॥ अहह हो मद्भुते खेदे इति विश्वः॥ त्रि
भुवनं त्रैलोक्यं पुनाति॥ यदि चेतनाचेतनघातुको वायुस्त्वदीयलहरीसंपर्कं प्राप्य त्रिभुवनं पुनाति तर्हि सेवकस्य तु का कथेति भावः
॥ २५॥

प्रभातइति॥प्रभातेउषसिस्नांतीनांमज्जंतीनांनृपतिरमणीनांराजदाराणांअसूर्यंपश्याराजदाराइतिप्रभातपदेनव्यज्यतेकुचत
टींस्तनपरिसरंगतःप्राप्तःअंगरागायपरिधृतइत्यर्थः॥मृगमदःकस्तूरिकायावतहेमात्तःजननितवतोयोजलेमिलतितावन्मृगाः
विमानैश्चरंतिवैमानिकादेवास्तेषांशातसहस्राणितैःपरिवृताअनुगताःकिंलक्षणाःविगतोमलोपापंयेभ्यस्तानिविमला

प्रभातेस्नांतीनांनृपतिरमणीनांकुचतटींगतोयावन्मात
र्मिलतितवतोयैर्मृगमदः॥मृगास्तावद्वैमानिकशतसह
स्रैःपरिवृताविशांतिस्वच्छंदंविमलवपुषोनंदनवनम्॥२६॥

निर्निष्पापानिवपूंषिशरीराणियेषांतेविमलवपुषःदिव्यदेहास्संतःस्वच्छंदंस्वैरंयथातथानंदनंवनंइंद्रोपवनंविशांतिप्राप्नुवंति॥क
स्मिंश्चित्कालेप्रमीतानांमृगाणांपरंपरयातवतोयसंपर्कतोदिव्यदेहधारित्वंयदितर्हिसाक्षात्संपर्कवंतातुकाकथेतिभावः॥२६॥

विधत्तामिति। भवतीकामानां अभिलाषाणां कामोऽभिलाषस्तर्षश्चेत्यमरः सवित्रीसूतेसासवित्रीदात्रीयद्दिनगतिलोकेजागर्तिविनिद्रा
भवतितदाविधिः ब्रह्मानिरवधिसमाधिं अवधेःसीम्नः निष्क्रांतः निरवधिः अवधिस्त्ववधानेस्यात्सीम्निकालेबिलेपुमानितिमेदिनी।
सचासौसमाधिश्चतं निरवधिसमाधिंनिःशंकं यथास्यात्तथेतिक्रियाविशेषणं। शंकाचात्रब्रह्मणःमयिसमाधिस्थेप्रजानांकागति
रित्याकाराविधत्तांकरोतुविध्यर्थेलोट्॥ अहोइतिकरुणायां अहोधिगर्थेशोकेचकरुणार्थेविषादयोरितिविश्वः॥ हरिःविष्णुःसुखं

विधत्तांनिःशंकंनिरवधिसमाधिंविधिरहोसुखंशेषेशेतांहरिरविरतंनृत्यतुहरः॥ कृतंप्रायश्चित्तैरलमथतपोदानयजनैः
सदैवंकामानांयदिनगतिजागर्तिभवती॥ २७॥

सुखेनशेषेशेषेशय्यायांशेतांस्वापांकरोतु अविरतंनिरंतरंहरोमहादेवः
नृत्यंतुनृत्यंकरोतुस्वस्वकर्मणिप्रवृत्ताभवंत्वित्यर्थः॥ प्रायश्चित्तैः कृच्छ्रचांद्रायणादिभिः कृतंजातंकृतंक्लीबेतुनिष्फलमित्यमरः॥
अथानंतरंतपश्चेंद्रियनिग्रहः॥ दानंस्वस्वध्वंसपूर्वकंपरसत्तापादनेयजनंदेवतामुद्दिश्यमंत्रपूर्वकंवह्नौहविर्निक्षेपः॥ तैरलंप
र्याप्तंपूर्वोक्तानांसर्वेषामेकैकफलदातृत्वंत्वंतुपुनरेकासत्यनेकानिफलानिददासीतितेषांप्रयासैरलमितिभावः॥ २७ ॥

स्मृतमिति॥खलुभूषायां॥ममप्राणप्रांतेप्राणानांप्रांतेप्राणानांप्रांतोनाशस्तस्मिन्समयेइदंतद्गंगेतिपदंवदनमेवकमलंवदनकम
लंतस्यांतर्मध्यंमुखसरोजमध्येइत्यर्थः॥विलसतुविलासंकरोतुकिंलक्षणंइदंतत्॥यत्श्रवणरमणीयंश्रवणयोःकर्णयोर्गतंस
द्रमणीयंकमनीयंअथवाश्रवणेनआकर्णनेनरमणीयं॥श्रवणफलमुक्तास्मरणफलमाह॥पुनःकिंलक्षणं॥यत्स्मृतंसत्स

स्मृतंसद्यःस्वांतंसुखयतिनितांतंसकृदपिप्रगीतंयत्पापं
झटितिभवतापंचहरति॥इदंतद्गंगेतिश्रवणरमणीयं
खलुपदंममप्राणप्रांतेवदनकमलांतर्विलसतु॥ २९॥

१६ द्यःस्मरणसमकालमेवस्वांतंमानसंनितांतमत्यंतंसुखयतिआह्लादयतिस्मरणफलमुक्त्वाकीर्त्तनफलमाह॥पुनःकिं॥य
पु॰अ॰ने॰क॰ त्सकृदपिएकवारमपिप्रगीतंप्रकीर्तितंसत्तत्झटितिसत्वरंपापंचपरंभवतापंभवस्यसंसारस्यतापंसंतापंहरतिनाशयति॥२९॥

कपर्द्दीदिति॥ हे जननि तेतवलहरयः जलवीचयः विजयंतां सर्वोत्कर्षेण वर्त्ततां किंलक्षणाः प्रणयमिलदर्द्धांगयुवतेः प्रणयेन स्ने
हेन मिलन् संगच्छन् अर्द्धांगं अर्द्धशरीरं युवती स्त्रियां यस्य तस्य अर्द्धनारीश्वरस्येत्यर्थः॥ एतादृशस्य पुरारेः त्रिपुरशत्रोः कपर्द्दी
जटाजूटादुच्छ्वास्य निर्गत्य भवान्याः भवपत्न्याः मृदुलतरसीमंतसरणौ अतिशयेन मृदुलइतिमृदुलतरः सचासौसीमंतः
केश

कपर्द्दादुच्छ्वस्य प्रणयमिलदर्द्धांगयुवतेः पुरारेः प्रेंखंत्यो मृदुलतरसीमंतसरणौ॥ भवान्याः
सापत्न्यस्फुरितनयनं कोमलरुचा करेणाक्षिप्तास्ते जननि विजयंतां लहरयः॥ २९ ॥

पद्धतिः तस्य सरणिः पंक्तिः सरणिः पंक्तिवर्त्मनो रितिविश्वः॥ तत्र प्रेंखंत्यो वल्गंत्यो मिलंत्य इत्यर्थः॥ पुनः किंकाकाक्षिगोलकन्या
येन भवानी पदस्पो भयपत्नसंबंधः॥ भवान्याः कोमलरुचा कोमला रुक् यस्य तेन करेण हस्तेन सापत्न्यस्फुरितनयनं सपत्न्याभावः सापत्न्यं [illegible]
सापत्न्येनस्फुरिते सेर्ष्यावलोकितेन यनेनेत्रे यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा आक्षिप्ता विधूताः॥ एतेन महादेवस्य त्वमतिप्रेयसी ति

अनार्य्य इति॥ अयेमातः अहं शिशुः संप्राप्तः संगतः किं लक्षणः अनार्य्यः दुःशीलः किं लक्षणां त्वां स्नेहेन प्रेम्णा आर्द्रां परि पुतां दुःशीलमपि पुत्रं जननी न समुपेक्षत इति भावः उक्तंच अपराधपरंपरावृतं नहि माता समुपेक्षते सुतमिति। पुनः किं शिशुः विगलितगतिः गमनं यस्य अथवाऽविगलिते निषिद्ध कर्मणि गतिर्व्यापारो यस्य सः पुनः किं लक्षणां त्वां पुण्यगतिदां धर्ममार्गदां। पुनः किं शिशुः पतन् पतितः नरके संगच्छन् धर्मपथात्स्खलित इति भावः। पुनः किं त्वां विश्वोद्धर्त्रीं विश्वस्य जगत उद्धर्त्रीं उद्धारकर्त्रीं यदि विश्वोद्धारणे तव सामर्थ्यं तर्हि वि

अनार्य्यः स्नेहार्द्रां विगलितगतिः पुण्यगतिदां पतन् विश्वोद्धर्त्रीं गदविगलितः सिद्धभिषजं॥ सु
धासिंधुं तृष्णाकुलितहृदयो मातरमये शिशुः संप्राप्तस्त्वामहमिह विदध्याः समुचितं॥ ३० ॥

श्वांतर्गतस्य मम उद्धारकरणेऽतव कः प्रयासोधिक इति भावः॥ किं शिशुः गदेन जरामरणरूपरोगेण विगलितः शिथिलितः जर्जरीभू त इति भावः। पुनः किं त्वां सिद्धभिषजं सिद्धौषधिं पुनः किं तृष्णाकुलितहृदयः तृष्णाया मृगतृष्णाया आकुलितं व्याकुलं हृदयं यस्य सः पुनः किं त्वां सुधासिंधुं अमृतनदीं अंतःकारणादिह मदीयदुरवस्थासमये यत्तव समुचितं योग्यं तत्त्वं विदध्याः कुरु उक्तंच॥ अ नार्येचरितं दुष्टं पाखंडिनमनर्थकं। नहि त्यजंति सुधियो महांतः शरणागतमिति। अन्यच्च। सुद्देपिनूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिर

सौंलहरीटी॥ ४० ॥

भवत्येति।हीतिनिश्चयेनखलुवाक्यभूषायां।हेअंबभवत्यात्वयाव्रात्याधमपतितपाखंडपरिषत्परित्राणस्नेहः व्रात्यश्चंडालविशेषः।
अधमोदुर्जनः।पतितःकुपथासक्तः।पाखंडोधर्माभासवान्।व्रात्यश्चअधमश्चपतितश्चपाखंडश्चव्रात्याधमपतितंपाखंडास्ते
षांपरिषत्समाजःतस्यपरित्राणंपरिपालनंतत्रस्नेहोहार्दंस्त्यथयितुंशिथिलयितुंपथाअशक्यःशक्तुंयोग्यःशक्यःनशक्यःअ

भवत्याहिव्रात्याधमपतितपाखंडपरिषत्परित्राणास्नेहःस्त्र
थयितुमशक्यःखलुयथा॥मयाप्येवंप्रेमादुरितनिवहेष्वंब
जगतिस्वभावोयंसर्वैरपिखलुयतोदुःपरिहरः॥ ३१॥

शक्यएवंपूर्वोक्तरीत्यामयापिदुरितनिवहेषुपातकसमूहेषुप्रेमास्नेहःस्त्रथयितुमशक्यःकुतःयतःकारणात्जगतिलोकेसर्वैरपि
ब्रह्मादिभिरशक्यैरपिखलुनिश्चयेनअयंस्वभावःदुःपरिहरःपरिहर्तुमशक्योदुःपरिहरः।एतावतानहिदुर्जनोदौर्जन्यंत्यजतिसज्ज
नःसाधुतामितिभावः॥३१॥

प्रपद्यंत इति। अत्र भवतीं पूज्यां अत्र भवतत्र भवच्छब्दौ पूज्यार्थे भवतो उपाधेः कैतवात् उपाधिधर्मचिंतायां कैतवेपि विशेषणे इति विश्वः। हेतौ पंचमी। कतिलोकाः न प्रपद्यंते प्रपन्नाः अपितु सर्वे प्रपद्यंत इति भावः परंतु अत्र विपर्यये यत् अभिष्टं अभिलषितं स्फुरति प्रकाशते तत्त्वं वितरसि ददासि हेतुकानामप्यभीष्टदात्री भवसि च जगति विराजत इति भावः। अथवा उपाधेः उपाधेः सकाशात् प्रपापा इत्यर्थः। यत् स्फुरति च पाधिं परित्यज्येति ल्यब्लोपे पंचमी वा। यत् ब्रह्माभिख्यं स्फुरति तत्त्वं वितरसि यद्वा नभीर्भयं मरणं रूपं येषां ते। भियस्तेषां अभियां विकार

प्रपद्यंते लोकाः कति न भवतीमत्र भवतीं परं त्वत्रोपाधेः स्फुरति यदभीष्टं वितरसि॥ शपे तु
भ्यं मातर्मम तु पुनरात्मायमनघे निसर्गादेव त्वय्यमितमनुरागं विधृतवान्॥ ३२ ॥

रहितचेतसां यत् इष्टमीप्सितं तत्स्वरूपं वितरसि ददासि तदुक्तं कालिदासेन। विकारहेतौ सति विक्रियंते येषां न चेतांसि त एव धीरा इति। हे अनघे हे स्वभावसरले हे मातः अहं तुभ्यं शपे त्वच्छपथं करोमि तु पुनर्निश्चयेन मम तु मत्संबंधी अयं त्वत्पुरोवर्ती आत्मा मनः आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिष्विति विश्वः॥ निसर्गात्स्वभावात् त्वय्येव अमितं अनुरागं प्रीतिं विधृतवान् विशेषेण धृतवान् विनिहितवानिति यावत्॥ एतेन नैसर्गिकानुरागिणो हेतुकस्य ममोपेक्षणं तव नोचितमिति भावः॥ ३२॥

गंगाल॰टी॰ १८

पयः पीत्वेति॥ हे मातः अहं एतस्मात्पूर्वं तवतत्संबंधि पयः जलं पीत्वा पानं कृत्वा सपदि तत्कालं विमूढैः नितरां मूर्खैः प्रकृतिमार्गवरैरि
त्यर्थः॥ एतादृशैः सहचरैः सहयायिभिः सह संरंतुं विहर्तुं यातः गतः स्वदेशमिति शेषः॥ परंतु क्वचिदपि कुत्रचिदपि विश्रांतिं विश्रा
मं श्रमापनोदमिति यावत् न अगमं न गतः इदानीं वर्त्तमानकाले चिराद्बहुकालमारभ्य उन्निद्रं उद्गता निद्रा यस्य तं विनिद्रमि

पयः पीत्वा मातस्तव सपदि यातः सहचरैर्विमूढैः संरंतुं
क्वचिदपि न विश्रांतिमगमं॥ इदानीमुत्संगे मृदुपवनसं
चारशिशिरे चिरादुन्निद्रं मां सदयहृदये शायय चिरम्॥३३॥

त्यर्थः॥ दुःखिनो निद्रापि न भवतीति भावः॥ एतादृशं मां सदयहृदये सदयं हृदयं यस्यास्तस्याः संबोधने हे सदयहृदये मृदुपवनसंचा
रशिशिरे मृदुमंदः पवनो वायुस्तस्य संचारः संसारः पांते न शिशिरे शीतले एतादृशे उत्संगे तीरे नवेति शेषः॥ चिरं बहुकालं शा
पयनिद्रांपय॥३३॥

शिव १८

इदानींस्तोत्रनामस्वनामनिबंधनपूर्वकंस्तोत्रपठनफलमाह॥इमाउक्तलक्षणांपीयूषलहरींपीयूषस्यामृतस्यलहरीवलहरीपी
यूषलहरीपठनकर्तृणांमोक्षदायकत्वादक्षररूपायाःस्तुतेःपीयूषलहरीत्वेनोपमाने॥जगन्नाथेनजगन्नाथनाम्नाकर्त्रानिर्मितांह
तांयःपुमान्पठेत्तस्यपुंसःसर्वत्रसर्वकालंजयसंपदःसर्वोत्कर्षसंपदःजायंतेउत्पद्यंतइतिशिवम्॥५३॥संवद्वेदरसद्विरंतकुमितेवर्षे

इमांपीयूषलहरींजगन्नाथेननिर्मितांम्॥यःपठेतस्यसर्वत्रजायंतेजयसं
पदः॥५३॥इतिश्रीजगन्नाथविरचितापीयूषलहरीसमाप्ता॥श्रीगंगायैनमः॥

शुभेमाधवेमासेकृष्णादलेशशांकदिवसेश्रीद्वादशीसत्तिथौ॥दुर्गारामतनूजनिर्दलपतिर्गंगालहर्याःस्तुतेष्टीकांबालविबोधिनींसनि
रमाद्भागीरथीप्रीतये॥१॥ ॥इतिश्रीदुर्गारामसूरिसूनुदलपतिरामविरचितागंगालहरीटीकाबालबोधिनीनाम्नीसमाप्ता॥तयाभागी
रथीप्रीयताम्॥ ॥संवत्१८९६शके१७६१शाधारननामसंवत्सरेआषाढमासेशुक्लपक्षेतिथौत्रयोदश्यांसोम्यवासरेजोशिदेजनाथेनलिखि॰

तवालंबादिति। हे अंब जननि तव आलंबात् आश्रयात् आलंबं प्राप्येत्यर्थः॥ अथवा हेतुपंचमी स्फुरद्लघुवर्गेण स्फुरतीति स्फुरन् नल
घुः अलघुः अलघुश्चासौ गर्वश्च अलघुवर्गः स्फुरन् जागरूको अलघुर्गुरुर्यो गर्वोऽभिमानो यस्य तेन गर्वोभिमानोहंकारस्समरः॥
एतादृशेन मया सहसा आकस्मिकं अविचार्येति यावत् सर्वे समस्ताः सुरगणाः सुराणां देवानां गणाः समूहाः अवज्ञासरणिं अवज्ञा

तवालंबाद्ंब स्फुरद्लघुगर्वेण सहसा मया सर्वे वज्ञासरणिमथ नीताः सुरगणाः॥ इदानीमौ
दास्यं यदि भजसि भागीरथि तदा निराधारो हारोदिमि कथय पकेषामिह पुरः॥ ३४ ॥

या अवमाननायाः सरणिं श्रेणीरीदावमाननावज्ञेत्यमरः॥ नीताः प्रापिताः अथ सुरगणावज्ञानंतरं इदानी वर्त्तमानकाले हे भागी
रथि यदि त्वं औदास्यं उपेक्षां मयी तिशेषः भजसि तदा निराधारः निर्गतः आधारो आश्रयो यस्य सः एतादृशः अहं इह संसारे केषां पु
रः सन्निधौ रोदिमि रोदनं करोमि तत् त्वं कथय पवद सुरगणावज्ञाकारिणो ममोद्धारस्त्वदधीनस्त्वया चाहं नोपेक्षणीय इति भावः॥ ३४॥

गंगाल॰टी॰
२९

॥इतिगंगालहरीसटीकसमाप्तः॥

शिव
२९

सदैवेति॥ हे अंब सदैव सततमेव त्वय्येव अर्पितकुशलचिंताभरं॥ अर्पितः कुशलस्य कल्याणस्य या चिंता अहर्निशं विचारः तस्या
भरः समूहो येन तं मां सुविषमे विकटे अस्मिन् समये परित्यज्य जसि जहासि तदा अयं त्वन्निष्ठो लोकानां विश्वास आस्तिक्यं त्रिभुवन

सदैव त्वय्येवार्पितकुशलचिंताभरमिमं
यदि त्वं मामंब त्यजसि समयेस्मिन्सुविषमे॥
तदा विश्वासोयं त्रिभुवनतलादस्तमयते नि
राधारा चेयं भवति खलु निर्व्याजकरुणा॥३५॥

तलात् त्रिलोकीमध्यादस्तमयते अस्तं प्राप्नोति च पुनः खलु निश्चयेन इयं निर्व्याजकरुणा व्याजादपदेशान्निष्क्रांता निर्व्याजा सा चा
सौ करुणा इति विग्रहः॥ व्याजोपदेशो लक्ष्यं चोपधयश्छद्मकैतवे इत्यमरः॥ फलानुसंधानरहिता॥ हेतुकी इत्यर्थः॥ निराधारा निराश्रया भ

वतितमपते॥३५॥

अपिति॥हेजननिश्राज्यमपिबहुलमपिराज्यंसर्वाधिपत्यंतृणमिवसहसाअविचार्यपरित्यज्यत्यक्त्वातवविलोलह्वानीरंविलोलं
तःकंपंतोवानीराजलवेतसापत्रेतिएतादृशंतीरंतटंश्रितवतांसमाश्रयतांपुनःकिंलक्षणानांसुधातो।मृतात्स्वादीयंअतिश
येनस्वादुसलिलभरंजलसमूहंआतृप्तिपिबतांतृप्तिंआइतिआतृप्तिपर्यंतंपिबतांपानंकुर्वतांजनानांलोकानां॥जनोलोके
महर्लोकात्परलोकेचपारमेइतिमेदिनी॥एतादृशानांजनानांआनंदःप्रमदःनिर्वाणपदवी।निर्वाणस्यमोक्षस्यपदवींसरणिंप

अपिश्राज्यंराज्यंतृणमिवपरित्यज्यसहसाविलोलद्वानीरंतवजननितीरंश्रितवतां॥सुधातःस्वादीयःसलिलभरमातृप्ति
पिबतांजनानांमानंदःपरिहसतिनिर्वाणपदवी॥३६॥

रिहसतिहास्यंकरोति॥निर्वाणंनिर्वृतौमोक्षेविनाशेगजमज्जनेर
तिविश्वपादवौ॥३६॥प्रदोषेदिति॥त्रिदशातटिनीतांडवविधिःममबालोकस्येतिशेषःपापंदुरितंतिरोधत्तांतिरस्कुरुताआशि॥लिङ्लो
ट्।त्रिदशानांविबुधानांत्रिदशाविबुधाःसुराइत्यमरः।तटिनीधुनी॥तटिनीह्रादिनीधुनीत्यमरः॥तस्यास्तांडवंनर्तनंनरतं॥तांडवंन
टनेनाद्यमित्यमरः।तस्यविधिःविधानंविधिर्विनौनियतौकालेविधानेपरमेष्ठिनीतिमेदिनी।किंलक्षणःप्रदोषांतेप्रदोषस्यरजनीमु

खस्य॥ प्रदोषोरजनीमुखमित्यमरः॥ अंतः मध्यं तस्मिन् किंलक्षणः नृत्यत्पुरमथनलीलोद्धतजटांतराभोगगंगखव्रजहरिभुजसंतानविधुतिः
पुरंत्रिपुरं मथ्नातीति पुरमथनः महादेवः नृत्यति नर्तनं करोतीति नृत्यन् नृत्यंश्चासौ पुरमथनश्च नृत्यत्पुरमथनः तस्य लीलाविलासः त
या उद्धता उत्क्षिप्ता धातुनामनेकार्थत्वादुत्क्षिप्तेति पर्यायः॥ जटाकेशसमूहः॥ तस्याः अंतरं मध्यं तस्य आभोगः पूर्णता॥ आभोगो वरु
णछत्रे पूर्णतायत्नयोरपीति मेदिनी॥ तत्र गंगखेलच्छ्रं चलालहर्यस्ता एव भुजास्तेषां संतानः सम्यक्तानः संतानः नृत्योपकपकरपांहस्त

प्रदोषांते नृत्यत्पुरमथनलीलोद्धतजटांतराभोगगंगखव्रजहरिभुजसंतानविधुतिः॥ बिलक्रोडक्रीडज्ज्वलडमरुडंकारसुभगस्ति
रोधत्तां पापं त्रिदशातटिनीतांडवविधिः॥३७॥

चालनविशेषः॥ तानसंख्याकाशीखंडे तानास्त्वेकोनपंचाशदित्युक्ता अथवा भु
जानां संतानः समूहस्तस्य विधुतिः कंपनं यत्र पुनः किंलक्षणः बिलक्रोडक्रीडज्ज्वलडमरुडंकारसुभगः बिलं कुहरं॥ कुहरं विवरं बिलमि
त्यमरः॥ बिलस्य कुहरस्य क्रोडः अंकः उत्संग इतियावत्॥ क्रोडः शनौ भूकरे नानतु मानं करक्षसो रि इति मेदिनी॥ बिलक्रोडे क्रीडद्विहरद्यज्ज्वलं
तस्य डमरुवडुंकारः तदनुकरणशब्दः डमरुवाद्यप्रसिद्धं तेन सुभगः सुंदरः एतेन महादेवस्य नृत्यसहायिनी त्वमेवेति ध्वनितम्॥३७॥

पुरोधावंधावमिति॥द्रविणमदिराघूर्णितदृशांद्रविणंद्रव्यंमेवमदिरामादकत्वात्तयाघूर्णिताभ्रामितादृशोदृश्योयेषांतेषांमहीपा
नांमहीपालानांपुरःअग्रेनियतंनियमेनधावंधावंधाविखाविशायांणमुल्॥नानोतरुणतरखेदस्यनानाविधोयस्तरुणतरो
जागरूकोखेदोयस्यतस्यपुनःकिंस्वहितज्ञातहंतुःस्वस्यहितानांज्ञातंतस्यहंतुःस्वीयार्थघातुकस्यअतएवजडधियःमूढबुद्धेः

पुरोधावंधावंद्रविणमदिराघूर्णितदृशांमहीपानांनानातरुणतरखेदस्यनियतं॥ममै
वायंमंतुःस्वहितज्ञातहंतुर्जडधियोवियोगस्तेमातर्यद्दिहकरुणातःक्षणमपि॥ ३८॥

ममैवःअयंवक्ष्यमाणरूपोमंतुरपराधः॥मंतुःपुंस्यपराधेपिमनुष्येपिप्रजापताविनिमेदिनीसकइत्यपेक्षायामाहहेमातःयद्यस्मा
त्कारणात्क्षणमपिक्षणमात्रमपित्तेनवत्वत्संबंधीवियोगःविरहः अतःकारणात्इहअस्मिन्मत्क्षणेजनेत्वयाकरणाद्याविधे
येतिशेषः॥ ३८॥

स्मृतिंयातेति॥ या अकृतसुकृतानामपिनकृतंसुकृतंपुण्यंयैस्तेषांपुंसांनराणांचपादवृत्तौ अंतः अंतःकरणेस्मृतिंस्मरणंयातागतासती
तंद्रांनिद्रांअज्ञानं॥ निद्रातंद्राप्रमीलास्यादित्यमरः॥ चंडांशोःसूर्यस्यसरणिःगतिःतिमिरमिव अंधकारमिवहरसिनाशयसिसापू
र्वोक्ताइयंमसुरोवर्त्तिनीतेतवमूर्त्तिःजलरूपेतिशेषः किंलक्षणासकलसुरसंसेव्यसलिलासकलैःसमस्तैःसुरैर्देवैःसंसेव्यंसलिलं

स्मृतिंयातापुंसामकृतसुकृतानामपिचयाहरस्यंतस्तंद्रांति
मिरमिवचंडांशुसरणिः॥ इयंसातेमूर्त्तिःसकलसुरसंसेव्य
सलिलाममांतःसंतापंत्रिविधमघपापंचहरतां॥ २९ ॥

जलंयस्याःसादेवाराध्यमानायास्तवसेवने। स्मदादीनांनृणामवसरएवदुर्लभः ममअंतः अंतःकरणेस्थितिमितिशेषःसंतापमा
धिंअथानंतरंत्रिविधंकायिकवाचिकमानसिकरूपंपापंचहरतांतिरस्कुरुताम्॥ २९॥

ललाट इति॥ लोकैः जनैः खलु वाक्यभूषायां इह मर्त्यलोके ललाटे भाले सलीलं सविलासं यया स्यात् तया तिलकिता तिलकीकृता सती त
मोहंतु अंधकारं दूरीकर्त्तुं तरुणतरमार्त्तंडतुलनां मध्याह्नकालीनसूर्यतुल्यां धत्ते धारयति तदुक्तं भारते भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे॥
जान्हवीतीरसंभूतां मृदं मूर्ध्नि विभर्त्ति यः विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलमिति॥ या सद्यः धारणसमकालमेव विधिलिखित

ललाटे या लोकैरिह खलु सलीलं तिलकिता तमोहंतुं धत्ते
तरुणतरमार्त्तंडतुलनां॥ विलिंपंती सद्यो विधिलिखितदु
र्वर्णसरणिं त्वदीया सा मृत्स्ना मम हरतु कृत्स्नामपि शुचं॥४०॥

दुर्वर्णसरणिं विना दैवेन लिखितां दुर्वर्णानां दुष्कर्मणां या सरणिः परंपरा तां विलिंपंती मार्जयंती सा पूर्वोक्ता त्वदीया त्वत्संबंधिनी मृ
त्स्ना मृत्तिका मम कृत्स्नां सर्वामपि शुचं शोकं हरतु नाशयतु ॥४० ॥

नरानिति॥ततज्जनपदेषुस्वस्वराष्ट्रेषुसमासक्तंमनोयेषांतान् अतएवमूढान् विवेकरहितान्नरान् मनुष्यान् विकचकुसुमव्रातमिष
तःविकचानिविकसितानिकुसुमानिपुष्पाणितेषांव्रातोव्रजस्तस्यमिषनःव्याजेनसार्वविभक्तिकस्तसिल्॥सोल्लासंसानंदंपथास्या

नरान्मूढांस्ततज्जनपदसमासक्तमनसोहसंतःसोल्लासंविकचकुसुमव्रातमिषतःपपु
नानाःसौरभ्यैःसततमलिनोनित्यमलिनान्सखायोनःसंतुत्रिदशातटिनीतीरतरवः॥४१॥

तथाहसतःहास्यंकुर्वतःपुनःकिंसततंनिरंतरंनित्यमलिनान्निसर्गमलिनान् अलिनोद्विरेफान्सौरभ्यैःसौगंध्यैःपुनानाःपावयंतः शिव
त्रिदशातटिनीतीरतरवःस्वर्गगातटस्यद्रुमाःनोऽस्माकंसखायःसुहृदःसंतुभवंतु॥ ४१॥ श्रीउमामहेश्वरायनमः॥ श्रीराम॥ २२

पदंतइति॥यस्य अंतमध्ये खेलंतः क्रीडंतः काकाः वायसाः किंलक्षणाः वहलतरसंतोषभरिताः बहलतरेणादभ्रतरेण संतोषेणाभरि
ताः पुष्टाः संतः नाकाधीश्वरनगरसाकांक्षमनसः नाकस्य स्वर्गस्य अधीश्वरः इंद्रः॥ स्वरव्ययं स्वर्गनाकइत्यमरः॥ तस्य नगरं पुरं अमरा
वती तत्र साकांक्षं आकांक्षया सह साकांक्षं साकांक्षं मनो येषां ते नाकाधीश्वरनगरसाकांक्षमनसः न आसन् नाभूवन् यदिलत्तीरवि

पदंतः खेलंतो बहलतरसंतोषभरिता न काका नाकाधीश्वरनगरसाकांक्षमनसः॥ नि
वासाल्लोकानां जनिमरणशोकस्य हरणं तदेतत्तेतीरं श्रमशामनधीरं भवतु नः॥ ४२ ॥

हारपरितुष्टमानसानां काकानां नाकाधीश्वरनगरं तुच्छं तदा बुद्धिमत्तां काकयेति भावः निवासात् आश्रयात् लोकानां जनानां जनिम
रणशोकापहरणं जनिर्जन्म मरणं मृत्युस्तयोः शोकस्तस्य हरणं नाशकरं न सूर्वाक्तलक्षणं एतन्मत्पुरोवर्तितेतवतीरं तटं नोऽस्माकं श्र
मशामनधीरं श्रमस्य जन्ममरणखेदस्य शामनं नाशनं तत्र धीरं समर्थं भवतु अस्तु॥ ४२॥

गंगाल॰टी॰ महादानैरिति॥महादानैः भूमिसरस्वतीकपिलाप्रभृतिभिः बहुविधवितानैर्नानाविधयज्ञैः॥वितानोयज्ञउल्लोचेविस्तारेपुंनपुंसक
२३ मितिमेदिनी॥चक्षुःध्यानैरपिध्यानलक्षणमुक्तं॥समाहितेनमनसाचैतन्यांतरवर्त्तिना॥आत्मानोभीष्टदेवानांध्यानंध्यानमिहोच्य
तइत्ति॥सुविमलतपोराजिभिरपिअदोषाभिस्तपश्चर्यापंक्तिभिरपिकिंलक्षणाभिः घोराभिःक्लेशावहाभिःयत्नलभ्यंनप्राप्यंतत्वा

महादानैर्ध्यानैर्बहुविधवितानैरपिचयन्नलभ्यंघोराभिःसुविमलतपोराजिभिरपि॥अ
चिंत्यंतद्विष्णोःपदमखिलसाधारणतयाददानाकेनासित्वमिहतुलनीयाकथयनः॥४३॥

अमनोऽगोचरंअचिंत्यंअसंविष्णोःव्यापकस्यपदंस्थानंसायुज्यरूपं॥पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुष्वित्यमरः॥तथाचश्रुतिः॥ शिव
तद्विष्णोःपरमंपदंसदापश्यंतिसूरयइति।एवंभूतंपदंअखिलसाधारणतयासर्वप्राणिसामान्यतयाददानाप्रापयंतीत्वंहब्रह्मां २३
डेकोनवस्तुनासाकंतुलनीयातुलितुंयोग्याअसिभवसितत्नोऽस्माकंकथयवद॥४३॥

नयद्विति॥ वेदैराम्नायैरपि॥ श्रुतिस्त्री वेद आम्नायस्त्रयीत्यमरः॥ यत्साक्षात्प्रत्यक्षं न निगदितं न वर्णितं॥ साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरित्यमरः॥
किं लक्षणैर्निगमैः गलितभेदैः गलितः निरस्तः भेदो येषां तैः यस्मिन् जीवानां प्राणिनां॥ जीवोऽर्हक्षप्रभेदे स्याज्जीवः प्राणिनि गीष्पता वि
ति विश्वः॥ मनोवागवसरः मनश्च वाक्च तयोरवसरः प्रस्तावः न प्रभवति न शक्नोति॥ अवसरो वर्षप्रस्तावयोरपीति विश्वः॥ वाङ्मनोऽगो

यत्साक्षाद्वेदैरपि गलितभेदैर्निगदितं न यस्मिन् जीवानां प्र
भवति मनोवागवसरः॥ निराकारं नित्यं निजमहिमनिर्वासित
तमो विशुद्धं यत्तत्त्वं सुरतटिनि नित्यं न विषयः॥४४॥

चरमित्यर्थः॥ यत् निराकारं निरवयवं नित्यमविनाशि पुनः किं लक्षणं निजमहिम्ना माहात्म्येन निर्वासितं तमोऽज्ञानं येन तत्॥ विशु
द्धं गुणत्रयशून्यं न विषयः घटवन्न हे सुरतटिनि तत् ब्रह्म त्वमसि एतेन तत्त्वमस्यादिवाक्यैः प्रतिपादितमपरोक्षं तत्त्वमेवासीति भावः॥४४॥

यजंत्येकइति॥ एके अन्ये कठिनतरसेवान् कठिनतरादुःसाध्या सेवा सेवनं येषां तान् देवान् यजंति आराधयंति तत्परे तद्वितरे वितानव्यासक्ताः वितानयस्य कर्मणि व्यासक्ता विशेषेण आसक्ता व्यासक्ताः॥ वितानो यज्ञविस्तारे स्त्रो चे पुक्रतुकर्मणी ति विश्वः॥ कतिपये के चनयमनियमरक्ताः यमाश्च नियमाश्च यमास्तु अहिंसासत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः॥ आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाऽभयमिति नियमास्तु शौचं जपस्तपा होमः श्रद्धाऽतिथ्यं मदर्चनं॥ तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनमिति तेषु रक्ताः अनुरक्ता आस

यजंत्येके देवान् कठिनतरसेवांस्तत्परे वितानव्यासक्ता यमनियमरक्ताः कतिपये॥ अहं तु त्वन्नामग्रहणभृतकामस्त्रिपथगे जगज्जालं जाने जननि तृणजालेन सदृशम्॥ ४५॥

क्ता इति पावनहे तिपथगे त्रिपथगामिनि अहं तु त्वन्नामग्रहणभृतकामः तव नामग्रहणं त्वन्नामग्रहणं॥ ग्रहणं तूपलब्धौ स्यादा नेन ग्रहणे करे॥ ग्रहोपरागे स्वीकार इति विश्वः॥ त्वन्नामग्नहणेन स्वीकारेण भृतः पूर्णः कामोऽभिलाषो यस्य सः एतादृशः सन् हे जननि मातः जगज्जालं विश्वसमूहं तृणजालेन तृणसमूहेन सदृशं तुल्यं जाने ज्ञातवान्॥ ४५॥ शिव २४

अविश्रांतमिति॥ अविश्रांतं विश्रामरहितं यथास्यात्तथा जन्मावधिसुकृतकर्मार्जनवतां आजन्मपुण्यकर्मसंचयवतांसतां सत्पुरुषाणा
मुक्ते हरिणा॥ मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः परधनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयंतः॥ परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यंनि
जहृदि विकसंतः संति संतः कियंत इति साधूनां श्रेयकल्याणं कर्त्तुं विधातुं कति विबुधाः देवाः कृतिनः कुशलानसंति भवंति अपि

अविश्रांतं जन्मावधिसुकृतकर्मार्जनवतांसतां श्रेयः कर्त्तुंक
तिनकृतिनः संति विबुधाः॥ निरस्तालंबानामकृतसुकृतानां
च भवतीं विनामुष्मिन् लोकेन परमवलोके हितकरं॥ ४६॥

तु सर्वे भवंति तद्दूरणंतु विशेषणवदिति भावः॥ परंतु निरस्तालंबानां निर्गतः आलंबो आश्रयो येषां तेषां पुनः किं अकृतसुकृतानां अ
विहितपुण्यकर्मणां पुण्यहीनानामित्यर्थः॥ प्राणिनामिति शेषः भवंतीं त्वां विना अमिष्मिन् लोके मर्त्यलोके परमन्यं हितकरं कल्याणका
रकं नावलोके न पश्यामि पापिनामुद्धारकरणे त्वमेव समर्थेति भावः॥ ४६॥

बधानेति॥हे सुरधुनि देवसरित् झागेव झटित्येव दृढं इमं रमणीयं दृढं इमं आदावेव रमणीयं सुंदरं परिकरं गात्रिकाबंधां भवेत् परिकरो व्राते
पर्यंकपरिवारयोः॥ प्रगाढगात्रिकाबंधं इति विश्वः॥ बधान हे पुनः किरीटे मुकुटे बालेंदुबालचंद्रशिनं किरीटस्थितमित्यर्थः॥ पन्नगग

बधान झागेव दृढं इमं रमणीयं परिकरं किरीटे बालेंदुं नियमय पुनः पन्नगगणैः॥ न कु
र्यास्त्वं हेलामितरजनसाधारणतया जगन्नाथस्यायं सुरधुनि समुद्धारसमयः॥४७॥

णैः भोगिसमूहैः॥ उरगः पन्नगो भोगीत्यमरः॥ नियमय दृढय इतरजनसाधारणतया स्वल्पपातकिमनुष्यसामान्यतया हेलामवज्ञां
न कुर्याः मा कुरु हेलावज्ञाविलासयोश्चेति विश्वः॥ अयं समुद्धारसमयः उद्धारकालः जगन्नाथस्योद्धारः तवात्यंतश्रमापादक इति भा

इदानीं दूरस्थानां दुर्लभगंगास्नानादीनां मनुष्याणां मुद्दत(?)येध्यानमाह ॥ शरच्चंद्रेति ॥ शरच्चंद्रश्वेतां शरदिंदुसमुज्वलां शरच्चंद्रस्यातीवनिर्म
लत्वातदुपमानं ॥ पुनः किंलक्षणं ॥ शशिशकलशोभालमुकुटां शशिशकलेनचंद्रखंडेनशोभालः शोभावान्मुकुटोयस्याः सा ॥ आर्द्रतेभ्यो
लज्जिष्यतइतिवचनान्मलर्थीयोलच्प्रत्ययः ॥ पुनः किंलक्षणां करैः हस्तैः कुंभांभोजे कुंभश्च अंभोजंच कुंभांभोजे कुंभसुधाघटः अंभोजं
कमलं वरो नाम भक्ताभिलाषदानसूचिकामुद्राभयनिरासः भयस्यभीतेनिरासो निरसनम भयं दधतीं धारयंतीं च पादपूरणे ॥ पुनः किं

शरच्चंद्रश्वेतां शशिशकलशोभालमुकुटां करैः कुंभांभोजे वरभयनिरासौ च दधतीं ॥ सु
धासाराकाराभरणवसनां शुभ्रमकरस्थितां त्वां ये ध्यायंत्युदयति न तेषां परिभवः ॥ ४८ ॥

लक्षणां सुधासाराकाराभरणवसनां आभरणवसनां आभरणानि च वसनानि च सुधासारस्य आकार इव आकारो येषां तानि सुधासा
राकाराणि आभरणवसनानि यस्याः सा आभरणानि भूषणानि वसनानि वासांसि ॥ पुनः किंलक्षणां शुभ्रमकरस्थितां श्वेतग्राहवाह
नां त्वां ये नराः ध्यायंति हृदि शीलयंति तेषां नराणां परिभावस्तिरस्क्रिया पापेभ्य इति शेषः ॥ न उदयति न समुदेति ॥ ४८ ॥ श्रीराम ॥

मंत्रैर्मिलितमिति॥ मंत्रैर्मनुभिर्मीलितंनिलीनं औषधैर्भेषजैर्मुकुलितंसंकोचितंसुराणांदेवानांगणैःसमूहैःरुद्रादिभिःत्रस्तंभीतं
गारुत्मतैर्गरारातिभिः॥ गारुत्मतोगरारातिर्गरुडोद्गीर्णइत्यपीतिकेशवः॥ ग्रावभिर्मणिभिर्विदलितंविदीर्णंवीचिक्षालितकालि
याहितपदेवीचिभिरूर्मिभिःक्षालितंकालियस्यनागविशेषस्यअहितःशत्रुर्विष्णुस्तस्यपदंचरणोययासातत्संबुद्धौहेस्वर्लोकक

मंत्रैर्मीलितमौषधैर्मुकुलितंत्रस्तंसुराणांगणैःस्रस्तंकिंचसुधारसैर्विदलितंगारुत्मतैर्ग्रावभिः॥
वीचिक्षालितकालियाहितपदेस्वर्लोककल्लोलिनिनिर्लंतापंतिरयाधुनाममभवव्यालावलीढात्मनः॥४९॥

ल्लोलिनिअधुनेदानींमंत्रादिभिरुपेक्षितकालेस्यर्थः॥ भवःसंसारएवव्यालःसर्पस्तेनावलीढोदष्टो आत्मादेहोयस्यतस्यभवव्या
लावलीढात्मनोममतापंतिरयतिरस्कुरु॥ एतेनजगत्पालकस्यविष्णोःकालियविषसमाक्रांतंयदंक्षालितेनिर्विषयीकृतंतर्हि
भवसर्पदष्टस्यममतापापनोदेकियानतवप्रयासइतिभावः॥ शार्दूलविक्रीडितंवृतं॥४९॥ श्रीगोपालकृष्णायनमः॥ श्रीराम॥

द्यूतइति॥द्यूतेदुरोदरेप्रवृत्तेसतिपार्वतीमहादेवयोरितिशेषः॥नागेंद्रहृतिप्रमथफणिमणिश्रेणिनंदींदुमुख्यंनागेंद्रस्यगजेंद्रस्यगजा
सुरस्येतियावत्॥प्रग्रहाहिगजानागाइतिवैजयंती॥तस्यहृतिश्चर्म॥हृत्तिश्चर्मत्वचोर्भूर्जेइतिमेदिनी॥प्रमथाःपारिषदाः॥प्रमथाः
स्युःपारिषदाइत्यमरः॥फणिनांसर्पाणांमणिश्रेणिपंक्तिः॥नंदीवाहनवृषभः॥इंदुश्चंद्रः नेचतेमुख्याआदयोयस्मिन्तत्एताह
शंसर्वस्वंसमस्तधनंहारयित्वापराधीनतांप्रापयित्वाअथसर्वस्वपराजयानंतरंपुरभिदित्रिपुराणिभिनत्तीतिपुरभित्तस्मिन्पुर
भिदिमहादेवेद्राक्झटितिस्वंआत्मानं॥स्वंज्ञातावात्मधनंयोरात्मीयेपिप्रचक्षतइतिविश्वः॥पणीकर्तुकामेग्लहीविधातुकामेसति

द्यूतेनागेंद्रहृतिप्रमथफणिमणिश्रेणिनंदींदुमुख्यंसर्वस्वहारयित्वाथपुरभिदिद्राक्पणीकर्त्तुकामे॥

ननुजगद्गुरोर्महादेवस्येदमनुचितएवंनकुतःयद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः॥सप्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्तनइतिसत्य
युगव्यवहृतमसमंजसमितिचेत्उच्यतेमहादेवक्रीडनं॥देवदेवतवक्रीडाखिलंब्रह्मांडगोलकं॥मासाहाद्याये नाथतेसारिफलकेग्रहाः
कृष्णाकृष्णेतरायावेतिथयस्ताश्चसारिकाः॥द्विपंचदशमासेयास्त्वक्षयुग्मंतथायने॥सहिप्रलयसंज्ञौद्वौग्लहौजयपराजये॥देवी
जयेभवेत्ताशिरसिधूर्जटेर्जये॥भवतोःखेलसमयोपःसास्थितिरुदाहृता॥इत्थंक्रीडैवसकलमेतद्ब्रह्मांडमीशयोरितिस्कंदपुराणे॥

गंगाल॰टी॰
८७

गरदवचनात्तद्यूतं प्राकृतं प्राकृतातिरिक्तस्य तस्य तु नदोषः तथा चोक्तं भागवते। तेजीयसां न दोषाय वन्हेः सर्वभुजो यथेति महतां क्री
डनेस्त्रषिस्थितिप्रेलयापादकमित्यलं पल्लविवेन मृदुलं मंदं हसितया हासं विदधत्या यदा श्रयालं समदधीनतां ऽप्रास त्वेलमपिश्रा
सैव पूर्वं तपाहं क्लेशितेदानीं त्वामहं क्लेशयामीति भावः॥ हैमवत्या हिमवतो हिमाचलस्यापत्यं स्त्री हैमवती गौरी॥ हरीतकी हैमवती
गौरी शुक्ला वचापिचेति त्रिकांडशेषः॥ साकूतं सावतानं यथा स्यात्तथा॥ अथाकूतं त्वाशयः स्याद्वत्तानमपासयदतिकेशवः॥ वीक्षि
तापा आलोकीयास्तव यालोल्लोल्लासि यालोलं सपत्नीपरामवमीत्यार्कंपितं सतउल्लासि॥ उद्गतो विगतोल्लासो विलासो उल्लासः

साकूतं हैमवत्या मृदुलहसितया वीक्षितायास्तवांबुत्यालोलोल्लासिवल्लास्त्वहरिनवघटातांडवं नः पुनीतां॥ ५० ॥

सोस्यास्तीति उल्लासि। पुनः किंलक्षणं वल्लास्त्वहरिनवघटातांडवं वल्लास्त्वहरिणां चंचत्त्वहरीणां नवाभिः सऽद्यस्कालीनाभिर्घटाभिः
घटनाभिः तांडवं नर्त्तनं इतस्ततो भ्रमणं यस्य तत्। घटा घटनगोष्ठीभ घटनासु चद्दश्यत इति विश्वः॥ एतादृशं अंबु जलं नोऽस्मान् पु
नीतां पुनातु। ननु पराधीनायास्तस्या अंबु कथं पावन समर्थमिति चेत्॥ उच्यते महतां दुःखमप्यन्येषां सुखायेत्यतो न शंकावकाशः॥
उक्तं च॥ महतेरुजन्नपि गुणायमहानिति। पुष्पदंतोपि। सकल्माषः कंठे तव न कुरते न श्रियमहो विकारोपि श्लाघ्यो भुवनभयभंगव्यसनि

इतिश्रीकृष्णपादाब्जसमेतता॥५०॥

शिव
८७

दरस्मितेति॥शंतनोः नृपविशेषस्य अंगना गृहिणी मम तनोः शरीरस्य पदितत्कालं शं कल्याणं तनोतु विस्तारयतु॥ किंलक्षणा चिदेकम
यचंद्रिकाचयचमत्कृतिं तन्वती चितः संविदः एकमपि केवलप्रचुरा एकं तु केवले श्रेष्ठे इति विश्वः॥ या चंद्रिका अस्तानत्तमो विनाशिनी
ज्योत्स्ना॥ चंद्रिका कौमुदी ज्योत्स्नेत्यमरः॥ तासां चयस्य समूहस्य चमत्कृतिं चमत्कारं तन्वती विस्तारयंती पुनः किं॰ दरस्मितसमुल्लस

दरस्मितसमुल्लसद्वदनकांतिपूरामृतैर्भवज्वलनभर्ज्जितानिशमुर्ज्जयंती नरान्॥ चिदेकम
यचंद्रिकाचयचमत्कृतिं तन्वती तनोतु मम शंतनोः संपदि शंतनोरंगना॥ ५१॥

द्वदनकांतिपूरामृतैः॥ दरवदुज्ज्वलं स्मितं ईषद्विकसितं दरं तं हास्यं तेन समुल्लसन् वदनकांतीनां मुखरुचीनां पूरः प्रवाहः परंपरेति पा
वत्॥ अत एव अमृतानि पीयूषाणि॥ पीयूषममृतं सुधेत्यमरः॥ तैः करणैः भवज्वलनभर्ज्जितान् भवः संसार एव ज्वलनोऽग्निस्तेन
भर्ज्जितान् प्लुष्टान् नरान् मनुष्यान् अनिशं निरंतरं ऊर्ज्जयंती प्राणयंती॥ पृथ्वीवृत्तमेतत्॥ पृथ्वीजसौजसौयलौग्वसुनवकोऽइतिल

सुधाटी॥४॥

विभूषितेति॥ गंगा भागीरथी ममांगानि शरीरावयवान्॥ अंगं प्रतीकोवयवः इत्यमरः॥ अमलीकरोतु निष्पापानि विदधातु किंलक्षणा
अनंगस्य कामदेवस्य रिपुर्महादेवस्तस्योत्तमांगं मस्तकं॥ उत्तमांगं शिरः शीर्षं मूर्द्धा ना मस्तकोस्त्रियामित्यमरः॥ विभूषितं शोभि
तं अनंगरिपूत्तमांगं यया सा पुनः किं सद्यः दर्शनसमकालं कृतः विहितः अनेकजनानाम् असंख्यमनुष्याणां आर्त्तेः पीडायाः भ

विभूषितानंगरिपूत्तमांगा सद्यः कृतानेकजनार्तिभंगा॥ मनोहरोत्तुंगचलत्तरंगा गंगा ममांगान्यमलीकरोतु॥ ५२॥ श्रीरामायनमः॥

गो छेदो यया सा॥ भंगस्तरंगे रुग्भेदे छेदे जयविपर्यये इति विश्वः॥ मनोहरा मनोहारिणो उत्तुंगा उन्नताः चलंतो तरंगा ऊर्मयो य
स्यां सा मनोहरोत्तुंगचलत्तरंगा॥ उपजातिवृत्तमेतत्॥ ५२॥ शिव २९

[OrderDescription]
,CREATED=22.01.20 16:15
,TRANSFERRED=2020/01/22 at 16:28:31
,PAGES=83
,TYPE=STD
,NAME=S0002626
,Book Name=M-2401-BALBODHINI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF

FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF

FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF

FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF

FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,